

КИЇВСЬКА ШКОЛА ЕКОНОМІКИ

МАГІСТЕРСЬКА ПРОГРАМА З ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТІ
ТА ПУБЛІЧНОЇ ІСТОРІЇ

ДИПЛОМНА РОБОТА

«Військові кладовища Першої світової війни на території України
як комеморативна практика»

Студентка: Вікторія Мізерна
Науковий керівник: Олександр Охріменко

Для здобуття освітнього ступеня: Магістр
за спеціальністю: 032 Історія та археологія

Київ 2025

Зміст

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 «Історіографія та джерела дослідження»	6
1.1. Огляд історіографії	6
1.2. Огляд джерел	16
РОЗДІЛ 2 «Теоретичні основи дослідження військових кладовищ Першої світової війни»	18
2.1. Означення термінів, підходів та методів	18
2.2. Військові кладовища Великої війни у західноєвропейському контексті: спроба виходу за межі універсальної категорії	22
РОЗДІЛ 3 «Військові цвинтарі Великої війни в Україні у тогочасній меморіалізації та сучасній політиці пам'яті»	31
3.1. Військові кладовища Першої світової війни на території України як комеморативна практика	31
3.2. Військові некрополі Першої світової війни в сучасній політиці пам'яті: короткий огляд і рекомендації	42
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ	48
ДОДАТКИ	55

Анотація. Робота розглядає військові кладовища Першої світової війни та міжвоєнного періоду на території України крізь призму пам'яті. На основі історіографічних джерел у поєднанні з візуальними матеріалами та іншими первинними документами здійснено спробу порівняти військові цвинтарі як форму комеморативної практики в роки Великої війни та у міжвоєнний час у Західній і Східній Європі. Дослідження акцентує на створенні цвинтарів як процесі, що мав свої особливості залежно від контексту конкретної країни.

Показано, як зміна кордонів і державних утворень на території України впливала на ці меморіальні простори. Робота підкреслює значення Першої світової війни для культури пам'яті та формулює рекомендації щодо включення некрополів Великої війни в Україні у державну політику пам'яті.

Ключові слова: військові кладовища, Перша світова війна, Україна, пам'ять, комеморація.

Кількість слів: 13914

ВСТУП

Перша світова війна (1914–1918) спричинила «революцію пам'яті» (Tanović, 2019, р. 20). Зокрема, військові кладовища¹ стали помітною частиною європейського меморіального ландшафту. В американській, європейській та канадській історіографіях дослідження Першої світової війни (Великої війни)² з погляду формування пам'яті про неї та вшанування загиблих солдатів уже з 1990-х років стало частиною культурної історії. За цей час в англійських працях сформувалися два основні погляди на військові цвинтарі – як на простори, що живлять політичний культ мертвих (Джордж Моссе), та місця пам'яті й жалоби (Джей Вінтер). Фокус на комеморації загиблих на Західному фронті – домінує. В українській історіографії публікацій, які б досліджували феномен військових цвинтарів Першої світової війни на території України крізь призму пам'яті, все ще мало.

Початкове дослідницьке питання полягало в тому, чи була притаманна українським теренам практика створення військових цвинтарів під час Першої світової війни та в повоєнні роки як меморіальних просторів. У процесі опрацювання літератури і джерел фокус дослідження розширився. Зокрема, у роботі порушується питання про доцільність погляду на військові некрополі як на універсальну категорію, а також – про вплив нашарування пам'ятей про події Першої світової війни та про боротьбу за незалежність на військову комеморацію у Східній Європі. Це не означає, що тема розглядається виключно в національному ключі, радше навпаки – робота є спробою вписати цю частину української історії в ширший європейський контекст. Дослідження ґрунтується на поєднанні первинних і вторинних джерел, із переважанням останніх. Базовими є принцип історизму й історико-порівняльний метод.

Разом із тим робота має чимало обмежень. Головне з них полягає в тому, що глибше дослідження теми потребувало роботи з джерелами в австрійських, польських, чеських, угорських архівах і бібліотеках. Також я беру до уваги саме військові некрополі: їх візуальний компонент і практики, що існували довкола них. Окремі меморіали та пам'ятні знаки не перебувають у фокусі цієї роботи. Більш

¹ В англійській історіографії – *war cemeteries* (воєнні кладовища), але я використовую більш усталене в Україні словосполучення «військові кладовища».

² До Другої світової війни Першу світову називали Великою війною. Я використовую обидві назви як взаємозамінні.

ґрунтовне дослідження меморіалізації Першої світової війни потребувало б розгляду ширшого спектра форм вшанування і збереження пам'яті. Географічно робота обмежується вибіркою з кількох європейських держав та кількох конкретних військових цвинтарів у західній і центральній частинах України. Тож вона не претендує на вичерпність. Хронологічні межі дослідження охоплюють насамперед роки Першої світової війни та міжвоєнний час. Проте подекуди воно виходить за ці часові рамки, оскільки знищення багатьох кладовищ Великої війни на території України відбулося після Другої світової війни.

Попри обмеження, робота є однією з небагатьох наявних наразі спроб дослідити військові цвинтарі як один із аспектів меморіалізації Першої світової війни в Україні ще під час цього воєнного конфлікту та в міжвоєнний період.

Структура роботи включає огляд історіографії, джерел, теоретичних основ дослідження, розгляд кладовищ Великої війни у західноєвропейському контексті. Третій розділ присвячено військовим некрополям на території України. Також він містить рекомендації щодо включення військових цвинтарів Першої світової на території України до державної політики пам'яті.

РОЗДІЛ 1 «Історіографія та джерела дослідження»

1.1. Огляд історіографії

У 1990-х роках у європейських, американських, канадських дослідженнях Першої світової війни відбувся «третій поворот», як його назвали історики Джей Вінтер та Антуан Прост. Якщо спершу роботи на цю тему фокусувалися на військових і дипломатичних аспектах, у другій половині 20 століття на тлі розвитку соціальної історії насамперед західноєвропейські дослідники звернули увагу на соціальні процеси, індивідуальні стратегії тощо – то в 1990-х з'явилися праці, які досліджували Велику війну крізь призму культурної історії та пам'яті (Górny, 2016, р. 107, 108).

Серед авторів, які вивчали спадщину Першої світової війни з погляду пам'яті та чиї праці були опубліковані в 1990-х роках і вплинули на подальші дослідження, – народжений у Німеччині єврейсько-американський соціальний та культурний історик Джордж Моссе, американський історик Джей Вінтер, канадський військовий історик і фахівець із соціальної пам'яті Джонатан Венс.

Джордж Моссе – його праця «Полеглі солдати: новий погляд на пам'ять про світові війни» (*“Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars”*) вийшла у 1990-му – розвинув концепцію «політичного культу мертвих» Райнгарда Козеллека. За Козеллеком, насильницька смерть солдатів стала фактором легітимації держави та політичної влади у Європі з кінця 18 століття. Смерть й офіцера, і звичайного солдата однаково набувала сенсу, оскільки вони воювали та гинули за державу, тим самим легітимізуючи її (Hausmann, 2021, р. 10). Джордж Моссе застосував ідею Козеллека, зокрема, до досвіду Німеччини у міжвоєнний період. Щоб розкрити культ полеглих солдатів, він використав термін громадянської релігії: у німецьких меморіалах та кладовищах Великої війни Моссе бачив місця поклоніння і мучеництва, що живили культ мертвих солдатів і відповідно німецький націоналізм.

Джей Вінтер навпаки дослідив пам'ять про Велику війну через її різноманітні репрезентації в культурі воєнного і повоєнного часу, зосереджуючись насамперед на темі жалоби та її приватного і публічного вираження. Його книга «Місця пам'яті, місця скорботи: Велика війна у європейській культурній історії» (*“Sites of Memory, Sites of Mourning: The Great War in European Cultural History”*) була опублікована в 1995-му та згодом перевидавалася понад десяток разів.

«Культурна історія Великої війни – це не лише питання репрезентацій: на кожному театрі воєнних дій були реальні тіла. Реальні друзі й родини мільйонами оплакували своїх загиблих і хотіли дати їм останнє, гідне місце спочинку. Це завдання було пов'язано з труднощами. Те, як воно було виконане, багато говорить про моделі жалоби і пам'яті після війни» (Winter, 1998, p. 22).

Вінтер стверджує, що способи пам'ятання і репрезентації пам'яті про Першу світову в культурі розділяють за двома основними підходами – модерним і традиційним. Перший передбачав «створення нової мови правдивої розповіді про війну у поезії, прозі, візуальному мистецтві» (1998, p. 2). У цьому контексті Вінтер також розглядає культурний феномен модернізму, вплив на нього Великої війни та, навпаки, рефлексії модерністів у відповідь на неї. «Традиційний» підхід у розумінні Вінтера вкорінений у національному романтизмі 19 століття, у «класичних романтичних чи релігійних образах та ідеях, широко розповсюджених і в елітарній, і в масовій культурі до та під час війни» (Ibid.). Він містить евфемізми про «битву, “славу” й “освячених мертвих”, тобто сентиментальність і брехню воєнної пропаганди» (1998, p. 3). На противагу цьому розділенню Вінтер наголошує на нашаруванні мов пам'яті та підходів, присутньому під час і після війни. «Постійний діалог та обмін між митцями і їхньою публікою, між тими, хто усвідомлено повертався до форм і тем 19 століття, і тими, хто прагнув їх витіснити, робить цю історію набагато складнішою, ніж простий, лінійний поділ на “старе” і “нове”» (Ibid.). Вихід за межі цього протиставлення, на думку Вінтера, уможливорює краще розуміння того, як європейці уявляли Велику війну та її наслідки.

Джонатан Венс у книзі 1997 року «Смерть така шляхетна: пам'ять, смисли і Перша світова війна» (*“Death So Noble: Memory, Meaning, and the First World War”*) певною мірою продовжує підхід Вінтера, фокусуючись на пам'ятанні війни у 1920–1930-х роках у канадському суспільстві. У передмові він наголошує на важливості дослідження того, як сучасники сприймали Велику війну та як вписували її у свою колективну свідомість, для розуміння впливу воєнних подій на Канаду. Тому що «сприйняття, незалежно від того, чи воно обґрунтоване, є культурною та інтелектуальною реальністю, яка заслуговує на увагу» (Vance, 1997, p. 4).

Моссе, Вінтер, Венс, чиї праці певною мірою можна назвати іконічними у дослідженні теми з огляду на кількість перевидань кожної та посилання на них у наступних дослідженнях, розглядають військові меморіальні цвинтарі як складову

ширшого поля пам'яті про Велику війну. Водночас вони фокусуються на цвинтарях, що виникають вздовж лінії Західного фронту. У наступні десятиліття ця тенденція в історіописанні умовної Західної академії збереглася.

Аналіз подальших англомовних наукових праць показує, що за останні кілька десятиліть темі пам'яті про Велику війну присвячено невелику кількість книг і збірників. Тема ж військових меморіальних цвинтарів присутня ще рідше, здебільшого як складова ширших досліджень³. Англомовна література досліджує переважно кладовища, створені на території західноєвропейських країн. Досліджень цієї практики вздовж Східного фронту надзвичайно мало.

Серед відносно недавніх або нових книг – «Конструювання пам'яті: архітектура комеморації в Європі з 1914 року до сьогодення» (*“Designing Memory: The Architecture of Commemoration in Europe, 1914 to the Present”*, 2019) архітекторки і дослідниці меморіальних проєктів, що мають стосунок до травматичного минулого, Сабіни Тановіч; «Поховання ворога: історії тих, хто піклувався про загиблих у двох світових війнах» (*“Burying the Enemy: The Story of Those who Cared for the Dead in Two World Wars”*, 2025) історика Тіма Грейді. Обидва автори беруть до уваги переважно західноєвропейський досвід. Магістерська робота 2019 року Ніколаса Гіллена з канадського університету Калгарі присвячена німецьким цвинтарям і меморіалам Першої світової війни з погляду пам'яті переможених.

Щодо збірок наукових статей – у 2016-му вийшов збірник «Європейська пам'ять: визначення місця Першої світової війни» (*“European Commemoration: Locating World War I”*), його публікація була пов'язана зі сторіччям від початку цього воєнного конфлікту. Теренів Східної Європи у виданні торкається стаття Мацея Гурного «Наша війна? Східноєвропейський досвід і пам'ять про Велику війну». Польський історик звернув увагу на «слабкість пам'яті» про Першу світову у Східній Європі (Górny, 2016, p. 104). Він аргументує це кількома чинниками. Першу світову затінили у суспільній свідомості війни за незалежність національних держав, що постали на уламках імперій. Коли битви завершилися, виявилось, що «колективною пам'яттю володіє не більшість, тобто учасники бойових дій, які воювали за царя чи імператора», а представники чисельно менших підрозділів, які брали участь у війнах за незалежність (Górny, 2016, p. 105). Врешті на цей

³ Твердження засноване на аналізі англомовної історіографії, який не претендує на вичерпність.

неоднорідний і токсичний⁴ пам'яттєвий ландшафт нашарувалася пам'ять про Другу світову війну з її масштабними і катастрофічними наслідками для регіону. Мацей Гурни наголошує, що, з одного боку, менш видима на державному чи національному рівнях пам'ять про Велику війну проявляється, якщо придивитися до окремих громад або місцевих ініціатив, з іншого – багато тем, пов'язаних із Першою світовою у східноєвропейському контексті, неможливо адекватно дослідити без ширшого погляду на регіон і за його межі.

Інша стаття Гурного у співавторстві зі ще одним польським істориком Влодзімєжем Бородзеєм «Війни через воєнну пам'ять: Східна і Центральна Європа, 1918–1989» (2022) продовжує думку, що література про Велику війну з погляду культурної історії та пам'яті все ще значно багатша на Заході, ніж на Сході Європи. Домінують два основні напрями – перший охоплює різні способи комеморації, другий фокусується на ветеранах. Хоча регіональні та місцеві особливості вплинули на культуру пам'яті про Велику війну у Центрально-Східній Європі, тут у воєнний і міжвоєнний періоди теж з'явилися еквіваленти західноєвропейських форм пам'ятання – військові кладовища, пам'ятники і подібні організаційні структури (об'єднання учасників бойових дій та інвалідів тощо). Автори досліджують ці форми пам'ятання у східноєвропейському контексті. Вони торкаються і військових цвинтарів на території України. Українські військові поховання у міжвоєнній Польщі розглядають з погляду контрпам'яті. Цвинтарі Першої світової війни на Волині також вивчав польський історик Рафал Адам Качинський, але його дослідницький інтерес становлять поховання саме польських легіонерів. Книга авторства Качинського «Легіонерські кладовища на Волині» (*“Cmentarze legionowe na Wołyniu”*) польською мовою вийшла в 2011 році.

Серед нещодавніх англomовних досліджень на українському контексті сфокусований збірник статей під загальною редакцією Гвідо Гаусмана та Ірини Склокіної «Політичний культ мертвих в Україні: традиції і виміри від Першої світової війни до сьогодення» (*“The Political Cult of the Dead in Ukraine. Traditions and Dimensions from the First World War to Today,”* 2021). Автори, спираючись на ідеї Козеллека і Моссе, розглядають окремі місця, події і постаті з погляду різних

⁴ Токсичність пам'яті про Першу світову війну, за Гурним, для східноєвропейських суспільств пов'язана з тим, що представники однієї нації воювали по різні боки фронту. Або ж конфліктуючі етнічні чи релігійні групи опинилися в межах одних політичних кордонів. Також людям було складно ототожнити себе з певною державою, що брала участь у Першій світовій війні, тому що ці держави в регіоні не проіснували до її завершення. З іншого боку, конфліктні пам'яті про Першу світову погано вписувалися в наратив держав, що постали після Великої війни, і колективну пам'ять націй, які в цих державах домінували (Górny, 2016, p. 105, 106).

національних пам'ятей. Проте тема військових цвинтарів і поховань періоду Першої світової війни та міжвоєнного часу піднімається лише у контексті національно-визвольних змагань у статтях Андрія Любарця «Як експлуатувати мертвих: пам'ять про бій під Крутами від 1918 року до сьогодення» і Ягоди Вежейської «Культ львівських орлят і суперечлива пам'ять про битву за Львів у Другій Речі Посполитій (1918–1939)».

Важливим для осмислення подій Великої війни в тому числі на українських теренах є збірник «Велика війна та антропоцен: імперія і середовище, солдати і цивільні на Східному фронті» (*“The Great War and the Anthropocene: Empire and Environment, Soldiers and Civilians on the Eastern Front”*), який вийшов у 2024 році під редакцією Керстін Джобст, Оксани Нагорної і Керстін фон Лінген. Стаття української історикині Ганни Баженової «Меморіалізація Першої світової війни на українській землі (з кінця 1910-х до 1930-х)», опублікована у збірнику, є чи не першою спробою комплексного погляду на військові некрополі цього періоду на території України.

Аналіз статей у *“The Journal of Modern History”*, *“Journal of Contemporary History”*, *“East European Politics and Societies”*, *“Contemporary European History”*, *“History & Memory”* показав, що публікацій про військові меморіальні цвинтарі Першої світової війни практично немає в зазначених наукових виданнях за останнє десятиліття. Статті про різні аспекти пам'яті про Велику війну в цілому трапляються частіше, проте єдиним науковим журналом, в якому вони присутні щорічно з 2016-го по 2019-й, є закономірно *“History & Memory.”* Публікації піднімають теми співвідношення індивідуального і суспільного вимірів пам'ятання, транзиту пам'яті про Велику війну з родинного (комунікативного за Яном та Аляйдою Ассманнами) на культурний (інституційний) рівень пам'яті⁵.

⁵ Марлен Брігс у статті 2016 року аналізує свідчення ветерана Першої світової війни і порівнює суспільне сприйняття війни у сучасній Британії з індивідуальним рівнем пам'ятання тих, хто пережив насильство і травму. Як літературознавиця, Брігс спеціалізується на дослідженні представлення Першої світової війни у британській літературі, зокрема фокусується на аспектах свідчення й історії, травми і скорботи, пам'яті та спадщини. З 2006 по 2017 роки вийшло близько десяти публікацій авторки, в яких вона досліджувала різні аспекти пам'ятання Першої світової війни крізь призму літературознавчих студій.

Джастін Курт, який спеціалізується на німецьких студіях та візуальному мистецтві, для статті 2017 року дослідив особисті фотоальбоми німецьких солдатів Першої світової війни, щоб показати важливість взаємодії з приватною пам'яттю про війну.

У статті «Родинні спадщини через століття: мотиви комеморації Першої світової війни серед британських та німецьких нащадків», опублікованій 2018 року на основі спостережень за проектом

Військові цвинтарі Першої світової війни в україномовній історіографії

Тема військових кладовищ Першої світової війни на території сучасної України також не є широко висвітленою в україномовній історіографії. Після розпаду Радянського Союзу некрополі в Україні досліджувала історикиня й архівістка Людмила Проценко. Її праця «Київський некрополь: путівник-довідник» була опублікована у 1995-му. Окремих праць авторства Людмили Проценко, які б стосувалися саме військових некрополів Першої світової війни, немає, проте дослідниця збирала дані про поховання цього періоду. Її архів, який зберігається в Інституті рукопису в Києві, ще чекає на каталогізацію і дослідження.

Ґрунтовні збірники наукових праць, створені під егідою Інституту всесвітньої історії та Інституту історії України Національної академії наук, – «Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни)» та «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» у двох книгах практично не торкалися теми меморіалізації Великої війни. У збірнику «Перша світова війна: історичні долі держав і народів» пам'ятанню цього глобального конфлікту присвячено лише статтю В. Солошенка «Роль колективної пам'яті про Першу світову війну у країнах Східної Європи (на прикладі України та Росії)».

Теми військових поховань і цвинтарів стосуються близько третини статей у збірнику 2022 року «Українсько-словацькі підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності». Зокрема, Ольга Третьякова у статті «Військові поховання як один із наслідків Великої війни» називає велику кількість поховань, спонтанно облаштованих у зонах боїв, «одним із негативних наслідків війни» (2022, с. 135). Стаття коротко перелічує спроби їх упорядкування урядом Павла Скоропадського та створеним за його гетьманату київським товариством «Пам'ять воїнів 1914–1918 р.р.», державними структурами, товариствами і різними національними спілками у міжвоєнній Польщі (Третьякова, 2022, с. 136–138). Андрій Шутяк досліджує створення військових цвинтарів у Калуші у міжвоєнний період для впорядкування поховань загиблих внаслідок боїв біля міста у 1915 році й солдатів, які померли впродовж війни у місцевих шпиталях. Автор звертає увагу, що

з відзначення сторіччя війни, автори дослідили мотиви пам'ятання серед британських і німецьких нащадків тих, хто брав участь у цьому воєнному конфлікті.

Стаття 2019 року Енн-Марі Фостер досліджує транзит пам'яті про Першу світову війну від ветеранів та їхніх родин до музеїв. Фостер стверджує, що втілена пам'ять про Велику війну трансформувалася у культурну у 1970–1980-х роках. Проте в ті десятиліття принаймні в Британії було мало зацікавлення темою Першої світової.

цвинтарі були багатонаціональними з однаковим ставленням до загиблих із умовно своєї та ворожої армій (Шутяк, 2022, с. 157–162).

Мирослава Нагорняк у статті в цьому ж збірнику наводить приклад перепоховання у 1916 році останків угорця Кепеша Лайоша з Галича, де він загинув, на батьківщині в угорському Тошаді (2022, с. 106–108). Цей випадок може свідчити, що прагнення родин перевезти останки рідних із військових цвинтарів поблизу місць боїв на батьківщину мало місце не лише на Західному фронті, про що пише Джей Вінтер, а й на Східному.

Василь Тимків розглядає знищення радянською владою військових поховань Першої світової війни на Івано-Франківщині як приклад руйнування національної пам'яті українців (2022, с. 130–134). Стаття ж словацького дослідника Антона Лішки, навпаки, присвячена визнанню 59 військових кладовищ Першої світової національними культурними пам'ятками в сучасній Словаччині (2022, с. 78–92).

Про військові цвинтарі Великої війни на території України також згадується у книгах про бойовий шлях військових підрозділів, у яких служили українці, у краєзнавчих працях або в збірках матеріалів наукових конференцій.

Так, Юрій Фатула досліджує участь вихідців із Закарпаття у Першій світовій війні у складі підрозділів армії Австро-Угорщини у трьох книгах: «“Неси мамці жалість мою...” Закарпатці у Першій світовій війні», «Полеглих ми так і не поховали... Бойовий шлях 85-го Мараморосько-Угочанського піхотного полка австро-угорської армії. 1914–1918», «“Я ще гадав газдувати, але мушу воювати...” Бойовий шлях 66-го Унгварського піхотного полку австро-угорської армії. 1914–1918». Поряд із оповіддю про військові кладовища на території сучасних Італії, Словенії, Словаччини, де поховано солдатів тих підрозділів австро-угорської армії, в яких служили чоловіки з Закарпаття, автор розглядає військові цвинтарі на території Закарпаття та Галичини.

Книги Юрія Фатули, як і наведені вище статті зі збірника «Українсько-словацькі підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності», містять короткі розвідки про військові кладовища цього періоду. Проте вони дають розуміння, що практика створення таких некрополів у відповідь на масштаб втрат у Великій війні була властивою й українським теренам. Фатула наводить приклад двох військових цвинтарів в Ужгороді, де ховали полеглих насамперед у боях за Ужоцький перевал 1914–1915 рр., – гарнізонного кладовища, що почало діяти наприкінці 19 століття, та цвинтаря, закладеного «на початку

Першої світової війни безпосередньо біля барачних шпиталів коло залізничної станції» (2018, с. 150). На основі даних із Центрального державного військового архіву у Празі Фатула описує розташування та впорядкування поховань, зазначає ймовірну кількість похованих і їх розподіл за національною та релігійною ознаками. З погляду комеморації цікавість становить друге з кладовищ, створене в Ужгороді на початку Великої війни. За інформацією, наведеною Юрієм Фатулою, після завершення війни на ньому не проводили поховань (2018, с. 153). Розглядаючи військові кладовища на території Галичини, цей автор окрему увагу приділяє австро-угорському військовому цвинтарю, створеному у Львові у 1914 році, який називає найбільшим багатонаціональним військовим некрополем Галичини (2018, с. 159, 160).

Янівське кладовище у Львові як простір для військових поховань та меморіал є темою статті Христини Харчук «Військові поховання на Янівському цвинтарі у Львові». Авторка перелічує військові некрополі в просторі кладовища, серед яких є поховання воїнів армій Австро-Угорщини та Російської імперії періоду Першої світової війни. Окрему увагу приділяє українським стрілецьким могилам⁶ і польському військовому меморіалу – ці поховання з'явилися у просторі Янівського цвинтаря переважно у 1918–1920 роках внаслідок польсько-українського збройного протистояння під час боротьби двох народів за власні незалежні держави.

Якщо аналізувати україномовні праці, то саме з погляду пам'яті та комеморативних практик військові поховання періоду Першої світової війни чи повоєнних років найчастіше розглядаються у текстах, присвячених місцям пам'яті національно-визвольних змагань українців. Прикладом такої праці є збірка «Боротьба за українську державність 1917–1921 рр. на Тернопільщині: місця пам'яті». Загалом книга присвячена місцям і меморіалам, що є складовою пам'яті про період національно-визвольних змагань у першій половині 20 століття. Саме військових некрополів у ній – меншість. Серед згаданих, про які надано відомості, – військове кладовище у Чорткові 1919–1920 років, де було поховано понад 200 воїнів армії Української Народної Республіки та Української галицької армії поряд із близько сотнею солдатів супротивних збройних формувань; сектор військових поховань січових стрільців, воїнів Української галицької та Української повстанської армій і багатонаціональні поховання Першої та Другої світових воєн на кладовищі

⁶ Загальна назва поховань тих, хто служив у Легіоні Українських січових стрільців (УСС) та Українській галицькій армії (УГА). Легіон УСС було створено як добровольчий підрозділ у складі австро-угорського війська у 1914 році.

міста Підгайці; Микулинецьке кладовище Тернополя, закладене в 1919–1920 роках для поховання січових стрільців і воїнів УГА (Салук, 2020, с. 11, 27).

Хоча згадані військові некрополі Тернопільщини виходять за хронологічні межі Першої світової війни, їх доречно розглядати в цьому контексті. По-перше, частина учасників українських збройних формувань воювали у складі армій Австро-Угорщини чи Російської імперії, тобто були ветеранами Великої війни. Крім того, якщо розглядати ці місця пам'яті не лише в національній рамці, а в ширшому регіональному контексті, то на них можна подивитися з погляду контрпам'яті до офіційного наративу у Другій Речі Посполитій, про що також писали Мацей Гурни та Влодзімеж Бородзей. Ширша рамка дає змогу краще пояснити меморіальну мову, до якої вдавалася тогочасна українська спільнота. Адже, як зазначається у збірці, написи на меморіальних знаках містили ідеологічно більш нейтральну присвяту загиблим у «Світовій війні», але зі специфічною хронологією: «1914–1919», «1914–1920» або «1914–1918, 1918–1919» (Салук, 2020, с. 7).

Одним із театрів воєнних дій у Великій війні була Волинь, що зумовило появу у краї військових некрополів того часу. Про військові кладовища, що постали під час Першої світової війни, згадується у статтях кількох дослідників і краєзнавців. Так, Світлана Гаврилук у статті «Заходи з вивчення та збереження військових некрополів у Волинській області (1991–2021 рр.)», стверджує, що в регіоні налічується «34 кладовища та братські могили доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів» (2022, с. 267). Основну увагу авторка приділяє крокам, спрямованим на дослідження і збереження цих пам'яток у період незалежності України.

Геннадій Гулько та Микола Якименко досліджують бойові дії на Червищанському плацдармі поблизу Ковеля в 1916–1917 роках. У статті «Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині», крім розгляду перебігу бойових дій, що завершилися знищенням Червищанського плацдарму німецькою армією та значною кількістю загиблих з боку армії Російської імперії, автори зауважують: «Відомо, що під час бойових дій та після них у згаданому вище регіоні з'явилося кілька військових кладовищ. І якщо в районі с. Тоболи поховання німецьких та австрійських солдатів більш-менш упорядковані, то братські могили російської армії біля сіл Нові Червища та Оленине і зараз заростають лісом, нищаться ще збережені контури поховань» (2017, с. 48). Геннадій Гулько в іншій статті пише:

«Залишилися спогади старожилів, що після падіння плацдарму значна кількість тіл солдатів, загиблих біля переправ, були винесена водами річки на берег біля нинішнього згадуваного мосту. Пізніше вони були поховані на схилі найближчого пагорбу, який з часом заріс гущавиною і втратив ознаки військового кладовища. Проте місцеві селяни, знаючи, що тут військове кладовище, обробляючи навколишні поля, не нищили це військове поховання, а лише оборювали його межі» (2016, с. 128).

Знищені військові некрополі періоду Першої світової війни у Луцьку досліджував волинський краєзнавець Вальдемар Пясецький. Його працю продовжує археолог, історик і краєзнавець Юрій Мазурик. Під час Великої війни у міському просторі діяли два військові кладовища, де відбувалися поховання загиблих із Російської імперської армії (на обох) та австро-угорської армії (на одному з них, де також в роки окупації міста Австро-Угорщиною було споруджено меморіал) (Мазурик, 2016, с. 87).

Отже, англомовні та україномовні праці про військові цвинтарі Великої війни зосереджуються на різних аспектах цього явища. Дослідження, що впродовж останніх трьох десятиліть з'являються в умовній Західній академії, розглядають пам'ять про Першу світову – в тому числі воєнні кладовища як складову цієї пам'яті та комеморативну практику – крізь призму культурної історії. Але при цьому фокусуються переважно на некрополях Західного фронту. Комеморація на східноєвропейському театрі воєнних дій, в тому числі на території сучасної України, залишається менш видимою.

В українському історіописанні на зазначену тему переважає національна рамка та погляд із перспективи сьогодення. Тема військових некрополів Першої світової війни також піднімається в деяких краєзнавчих працях та у збірниках матеріалів наукових конференцій. Автори наводять окремі відомості щодо появи, упорядкування, догляду та, на жаль, знищення військових кладовищ цього періоду. Проте не можна говорити про системне і вичерпне дослідження теми. Публікацій, які б досліджували феномен цвинтарів Першої світової війни на території України з погляду культурної історії як комеморативну практику та з погляду сприйняття і пам'яті тогочасних спільнот все ще недостатньо.

1.2. Огляд джерел

Робота спирається на поєднання первинних і вторинних джерел, із переважанням останніх. До історіографічного корпусу входять монографії, статті в наукових збірниках і журналах українських та західних дослідників, матеріали конференцій, а також краєзнавчі дослідження. Вторинні джерела, що використовувались при написанні роботи, детально представлені в огляді історіографії. Співставлення різних підходів і поглядів істориків на військові кладовища Першої світової війни як складову комеморативних практик і культури пам'яті, а також порівняння західно- та східноєвропейського контекстів дозволили досягти комплекснішого розуміння теми.

Первинні джерела представлені архівними світлинами, періодикою, документами. Їх використання дало змогу доповнити й у низці випадків уточнити або верифікувати відомості, отримані з історіографії.

Для дослідження частини військових цвинтарів Першої світової війни на території України як меморіальних просторів, насамперед для аналізу візуальної комеморативної мови, використано архівні світлини. Зокрема, в роки війни у складі армії Австро-Угорщини діяла імператорська і королівська Воєнна пресслужба (*K.u.k. Kriegspressequartier*) (Адаменко, 2012). Район операційних дій австро-угорської армії під час Першої світової охоплював в тому числі територію України, завдяки чому задокументовано багато локацій цього періоду, серед яких – військові некрополі. Ці світлини каталогізовано та представлено в онлайн-архіві Австрійської національної бібліотеки. На основі фотографій досліджено вигляд військових кладовищ у Луцьку, Переспі, Володимирі, які розглянуто в роботі. Імператорська і королівська Воєнна пресслужба була складовою «Телеграфного бюро» (*k. u. k. Telegraphen-Korrespondenz-Bureau*) – офіційного рупору габсбурзької монархії на міжнародній арені (Адаменко, 2012). Тож наявні світлини ймовірно були не лише фотофіксацією фрагмента дійсності, а частиною ідеологічної роботи. Утім, у кожному разі вони становлять важливу цінність для дослідників з огляду на свою унікальність. Деякі описи цвинтарів, наведені в історіографії, вдалося верифікувати, а відомості – підтвердити чи спростувати завдяки використанню фотографій як додаткового джерела. Водночас я не використовувала в роботі світлини з відкритих джерел, які хоч і могли мати цінність для цього дослідження з огляду на наданий до них опис, проте ні локацію, ні рік зйомки не вдалося підтвердити за допомогою бібліотечного чи архівного каталогу або позначень на самій світлинці.

Крім того, у роботі використані зроблені мною фотографії та зібрана інформація в межах польового дослідження відновленого стрілецького цвинтаря на Янівському кладовищі у Львові.

Джерелом інформації про облаштування військових цвинтарів, догляд за могилами та комеморативні практики української громади в західній частині України у міжвоєнний період є «Літопис Червоної калини». Періодичний журнал, заснований колишніми комбатантами з Легіону Українських січових стрільців, виходив у Львові з 1929-го по 1939 рік. Літопис регулярно публікував інформацію про діяльність українського «Товариства Охорони Воєнних Могил». Випуски журналу зібрано в Електронному архіві українського визвольного руху.

Документи, переважно опубліковані як додатки у матеріалах наукових конференцій, були допоміжним джерелом для розуміння політики урядів і місцевої влади щодо військових цвинтарів Першої світової війни.

Загалом у роботі використано обмежену кількість первинних джерел. Глибше опрацювання теми саме на їх основі потребує роботи не лише з обласними архівами в Україні, але також дослідження архівів в Австрії, Польщі, Румунії, Чехії, Угорщині, де ймовірно зберігаються документи, які можуть дати більше інформації про створення військових некрополів на території України у роки війни, політику щодо них і взаємодію з ними у міжвоєнний час та наявні на них поховання. Такі дослідження також потребують роботи з джерелами німецькою, польською, румунською, чеською мовами.

РОЗДІЛ 2 «Теоретичні основи дослідження військових кладовищ Першої світової війни»

2.1. Означення термінів, підходів та методів

Військові кладовища як такі не є винаходом Першої світової війни. Це місця, призначені для поховання військовослужбовців, де немає цивільних могил. В англomовній історіографії використовується поняття «*war cemeteries*»⁷: під ним маються на увазі некрополі, пов'язані з певним збройним конфліктом, де поховано воїнів, які загинули на полі бою чи померли від ран (Karpinska, 2018, p. 115).

Зараз військові цвинтарі з індивідуальними похованнями та уніфікованими надгробками є помітною частиною європейського меморіального ландшафту. Й це – один із культурних наслідків Першої світової війни. Після неї усталився звичай поіменно вшановувати кожного загиблого солдата на новостворених військових кладовищах (Hausmann, 2021, p. 10).

Французька дослідниця Великої війни й екстремального насилля у 20 столітті Аннетт Беккер означає військові кладовища та меморіали Першої світової як «місця, де громада і нація горювали, поклонялися собі та розвивали культ полеглих» (Wintle, 2002, p. 114), поєднуючи підходи Джея Вінтера і Джорджа Моссе. За Гражиною Карпінською, військові цвинтарі «матеріалізують репрезентацію пам'яті» (2018, p. 122) спільноти, тобто «інтерпретативний образ» певного минулого (Ibid.), та є або можуть бути «місцем концентрованої культурної практики» (2018, p. 127).

Гражина Карпінська застосовує до військових кладовищ метафору меморіального ландшафту («*memoryscape*»), за допомогою якої означає їх як символічні місця, де колективна пам'ять втілюється у формі простору. Культурні практики в таких місцях мають на меті надати певного значення відносинам між минулим і теперішнім, зробити ці відносини послідовними, а також упорядкувати можливі розбіжності між «нами» й «ними» в такий спосіб, щоб наявні відмінності не загрожували ідентичності спільноти і пов'язаним з нею наративам (Ibid.).

⁷ Я використовую усталене в Україні словосполучення «військове кладовище» також щодо тих цвинтарів, де поховано полеглих у певному збройному конфлікті.

Продуктивним для розуміння феномену некрополів Першої світової війни може бути концепт місця пам'яті у вужчому значенні, запропонованому Джеєм Вінтером⁸:

«Місця пам'яті є просторами, в яких групи людей беруть участь у публічних діях, через які виражають колективне знання про минуле, яке поділяється членами групи та на основі якого базується відчуття єдності та окремішності цієї групи. Група, що відвідує такі місця, успадковує попередні значення подій [яких стосується місце пам'яті – авт.] і додає нові смисли. Такі дії – визначальні для існування і збереження комеморативних місць. Коли група розсіюється або зникає, місця пам'яті втрачають свою початкову цінність і можуть повністю зникнути» (2010, р. 312).

У наведених визначеннях, підходах і концептах можна простежити певну спільну оптику. З одного боку, узагальнено можна сказати, що некрополі Першої світової війни є просторами горювання та вираження скорботи для певної спільноти чи спільнот. Довкола них формується спільнота пам'яті⁹. Але також вони допомагають надавати значення трагічним подіям та вписувати травматичне минуле у наратив певної групи про себе й упорядковувати його.

У роботі я опираюся на наведені вище концепти та інтерпретації значення військових кладовищ для колективної пам'яті. Водночас маю на меті дослідити некрополі Великої війни не стільки як вже усталену практику чи наукову категорію. Мені також важливо акцентувати на процесі їх створення і трансформації у комеморативну практику, що передбачав різні можливі сценарії та моделі поведінки. Я дотримуюсь підходу Джея Вінтера, що місця пам'яті та комеморативні практики

⁸ Поняття «місце пам'яті» («lieux de memoire») ввів французький історик П'єр Нора. За Нора, такі «місця» є своєрідними репозиторіями колективної пам'яті. Вони потрібні, тому що у процесі глобальних змін передача пам'яті за допомогою взаємодії, звичаїв тощо, властива традиційним спільнотам, унеможлиблюється. П'єр Нора розумів місця пам'яті досить широко, включаючи до них не тільки локалізовані у просторі меморіали чи музеї, а практично будь-який артефакт – від архіву та книги до прапора, гімну чи пам'ятної дати, що має достатньо потужний вплив і символізм, щоб формувати і передавати ідентичність (Nora, 1989, р. 7–13).

⁹ Послугуюся трактуванням Івони Ірвін-Зарецької, яка пише, що у прямому значенні спільнота пам'яті – це спільнота, створена цією самою пам'яттю. Проте для того, щоб люди відчували зв'язок з іншими виключно через спільний досвід, цей досвід має бути неординарним, якщо не травматичним (1994, р. 47). Ірвін-Зарецька також наголошує, що спільноту творить не сама минула подія, а спільність значення, якого надає цій події певна група людей (1994, р. 49). Таким чином з усвідомленням обмежень можна говорити про певну приналежність до спільноти пам'яті тих, хто не пережив подію чи досвід особисто, але поділяє бачення стосовно їхнього значення. І, навпаки, свідки події можуть не входити у спільноту пам'яті про неї.

не є статичними, вони змінюються разом зі спільнотою; а також погляду, що процес трансформації військових кладовищ у частину європейського меморіального ландшафту не був одностороннім рухом «згори донизу», від умовної влади до громади та від спільноти до індивіда. Загалом французький соціолог Моріс Альбвас у першій половині 20 століття сформулював ідею, що пам'ять – соціально обумовлена, вона формується у рамках, визначених соціальними групами, до яких людина належить: родиною, релігійною спільнотою, нацією тощо. Проте у відносно недавніх публікаціях більшого значення надається взаємовпливу між людиною і спільнотою. Так, Марко Боргі, посиляючись на інших науковців, які вивчали колективну пам'ять і формування ідентичностей, зокрема, Вульфа Канштайнера, Річарда Тердімана, зазначає, що колективна пам'ять є «результатом сплетіння досвіду кожного у спільні уявлення про минуле через активну й пасивну участь у соціальному житті та практиках, що впливає на ідентичність і самосприйняття групи, яка поділяє пам'ять» (2021, р. 558).

Основний інтерес для роботи становлять військові цвинтарі саме Першої світової війни на території України. Водночас східноєвропейський контекст відрізняється від ситуації на заході Європи, адже тут битви не завершилися з підписанням перемир'я в 1918 році й тривали щонайменше до початку 1920-х у спробі народів, що були у складі імперій, створити незалежні держави. Імперські держави, які на цих теренах вступали у Велику війну, не існували по її завершенню. Місцевому населенню, зокрема й тим, хто в імперських арміях брав участь у боях Першої світової, було складно асоціювати себе з певною стороною глобального конфлікту. А пам'ять про нього опинилася в тіні пам'яті про війни за незалежність. З огляду на це, я розглядаю також приклади військових цвинтарів міжвоєнного періоду на території України, що не мали безпосереднього стосунку до Великої війни – хоча поховані на них могли бути її комбатантами, – а є місцями зосередження національної пам'яті. Мацей Гурни і Влодзімеж Бородзей застосовують до українських військових поховань у Другій Речі Посполитій оптику контрпам'яті – альтернативи державному культу борців за незалежність. Адже поховані в цих могилах теж воювали за незалежну державу, тільки іншої нації. Ідеться про фукіанське розуміння контрпам'яті як альтернативного наративу, що підважує офіційну версію історії.

Водночас феномен контрпам'яті про події Великої війни мав місце і в західноєвропейських суспільствах. Він був пов'язаний із тим, що Джей Вінтер називає модерною рамкою пам'яті (див. підрозділ 1.1.). Як пише Джеймс Янг

(1999), «нове покоління кубістів та експресіоністів, зокрема, відкидало традиційне міметичне та героїчне відтворення подій, стверджуючи, що будь-яка така пам'ять возвеличує та міфологізує їх [...] Традиційною метою воєнних пам'ятників було возвеличення страждань таким чином, щоб виправдати їх, навіть історично спокутувати. Але для цих митців такі пам'ятники були б рівнозначні зраді не лише їхнього досвіду Великої війни, але й нових причин існування мистецтва після війни: кидати виклик світовим реаліям, а не стверджувати їх».

З огляду на зміну державних утворень і нашарування пам'ятей, цвинтарі Першої світової війни на території України не завжди були частиною національних наративів і колективної пам'яті місцевих спільнот. Проте навіть у такому випадку вони залишаються частиною спадщини – вцілілої чи знищеної. Гражина Карпінська зауважує, що вони є ресурсами місцевої історії. Нагадують про історичні події, вшановують їх і засвідчують існування минулих культур. Це «історія, яка проходить через географію» (Karpinska, 2018, p. 130).

Робота залучає й історіографічні, і першоджерела. До історіографії відповідно застосовано метод узагальнення і критики історіографії, зважаючи на можливий заангажований погляд дослідника чи дослідниці, обмеження використаних ними джерел, епоху, яка вплинула на їхній науковий виклад.

Першоджерела представлені у дослідженні візуальними та писемними свідченнями. Це насамперед архівні світлини, які дають змогу проаналізувати просторову й візуальну складові комеморації: розташування і вигляд надгробних пам'ятників, якщо присутні – меморіалів, а також написи на них. Процес видозміни меморіального простору, який можна простежити за допомогою візуальних матеріалів, теж є джерелом для дослідження. Писемні джерела – офіційні документи, тогочасна періодика тощо є допоміжними, зокрема, для розуміння, як тогочасні суспільства і спільноти ставилися до військових некрополів і взаємодіяли з ними. Відповідними методами роботи з джерельним матеріалом є загальні (критика, аналіз, синтез), а також спеціальні (іконографічний, фотографічний, текстологічний аналіз тощо).

Базовими для роботи є принцип історизму й історико-порівняльний метод. Як йшлося вище, я розглядаю військові кладовища Великої війни з погляду процесу їх створення і зміни в часі. Також порівнюю практики, пов'язані з цими некрополями, в Західній Європі та на території України. Важливість такого порівняння, на мій

погляд, чудово описала Аннетт Беккер (2014), розмірковуючи про ситуацію з осмисленням Першої світової війни у Франції:

«Намагання зрозуміти лише з одного боку зводиться до того, щоб нічого не зрозуміти. Репрезентація цього конфлікту здебільшого продовжує здійснюватися з французької сторони, так, ніби ми не можемо стати на обидві сторони, або навіть на всі три, чотири чи п'ять сторін».

Отже, в основу роботи покладено трактування військових кладовищ як меморіальних просторів, що водночас є місцями вираження скорботи і горювання, матеріалізують репрезентацію пам'яті та надають значення минулому і вписують його у наратив групи про себе. Довкола таких цвинтарів можуть виникати спільноти пам'яті та вони можуть бути місцями комеморативної практики. Разом із тим, трансформація військових поховань у меморіальні простори є процесом, що залежить від контексту та в якому можливі різні сценарії, моделі поведінки і взаємовпливи.

2.2. Військові кладовища Великої війни у західноєвропейському контексті: спроба виходу за межі універсальної категорії

«Цвинтарі безсистемні, бо багато роботи й мало часу на роздуми. А потім стрічка окремих могил, як Чумацький шлях, що тягнеться через кілометри країни, в яких людей поховали там, де вони впали. Стрічки маленьких хрестів, що торкаються один одного на кладовищі, розташованому в пустелі однорічних рослин [...]».

«Кладовище розташоване недалеко від шосе... Вхід – це ні що інше, як отвір у живоплоті, який оточує все поле. Він був заблокований колючим дротом... Яке враження: хрест на хресті... на більшості могил стояли низькі, жовті дерев'яні хрести. Посередині невелика металева табличка з прізвищем і номером. Так ми знайшли нашу могилу...»

Перша цитата – з листа архітектора сера Едвіна Лютенса, автора ключових британських меморіалів Великої війни: Кенотафа в Уайтхоллі в Лондоні та Меморіалу Тьєпваль (*Thiepval*) зниклим безвісти під час битви на Соммі, якого він написав дружині влітку 1917 року. В ньому Лютенс ділиться враженнями від побаченого у Франції (Winter, 1998, р. 102, 106). Друга датується 1926 роком і належить німецькій мисткині Кете Колльвіц, чий син, Пітер, загинув на війні у

жовтні 1914-го. Кете описує цвинтар з похованнями німецьких солдатів біля бельгійського Владсло. Ще через п'ять років після того, як Колльвіц зробила запис з описом цвинтаря у щоденнику, вона встановила на могилі сина скульптуру власного авторства – зображення її з чоловіком постатей, які стоять на колінах біля місця його поховання (Winter, 1998, p. 108–110).

Велика війна залишила по собі тисячі військових цвинтарів вздовж ліній фронту, у зонах боїв, біля військових госпіталів у відповідь на практичну потребу – величезну кількість мертвих, яких ховали там, де вони загинули або померли. Поступово некрополі Великої війни, принаймні в частині європейських країн, трансформувалися у простори приватної та публічної комеморації. Проте цей процес не був однорівневим і безальтернативним та не сприймався однозначно в роки війни й у міжвоєнний період.

У 1915 році французький уряд погодився фінансувати створення масиву військових цвинтарів вздовж Західного фронту, що проходив також північною Франції. Спершу йшлося і про поховання солдатів із армій держав-союзниць. Разом із тим єдиного підходу до кінця війни не було. Французька влада використовувала три типи місць для поховання: окремі військові цвинтарі, цивільні кладовища у колишній зоні бойових дій і, якщо солдати родом із Франції померли у військових шпиталях за лінією фронту, – їхні рідні села. Лише після підписання перемир'я і припинення бойових дій у листопаді 1918-го французький уряд створив Комісію у справах військових кладовищ. Її завданням було впорядкувати в тому числі розрізнені поховання, створивши визначені військові цвинтарі, та надалі відповідати за їх утримання (Winter, 1998, p. 23, 24). Загалом стаття 225 Версальського мирного договору (1919), що разом із супутніми договорами визначив повоєнний устрій Європи, зобов'язувала уряди поважати і доглядати всі військові могили, розташовані на підконтрольній їм території.

Поховання полеглих на військових кладовищах не мало однозначної підтримки у французькому суспільстві. Голоси за повернення тіл загиблих додому лунали ще під час війни. Джей Вінтер наводить приклади таємних ексгумацій останків із поспішно створених цвинтарів на Західному фронті (1998, p. 23, 24). Створення комісії також не поклато край дискусії у французькому суспільстві щодо того, де повинно бути місце останнього спочинку солдатів, полеглих у Великій війні. Позицію, що «мертві повинні спочивати в місцях загибелі» на окремих військових меморіальних цвинтарях, відстоювали офіцери (Ibid.). Серед їхніх аргументів були тези, що поховані загинули за цю землю, освятили її своєю жертвою; що не варто

розділяти тих, хто був поруч у бою та кого об'єднала смерть. А також що в разі поховання на цивільних цвинтарях «розкидані» по всій країні могили полеглих у Великій війні вже через одне покоління залишаться без догляду. Були й більш патріотично забарвлені висловлювання про шану «армії сплячих героїв», спостерігаючи яку «Країна буде глибоко зворушена», а майбутні покоління надихатимуться, щоб захищати її в разі нового нападу (Winter, 1998, p. 24, 25).

За перепоховання виступали насамперед родини, які вважали, що тіла полеглих воїнів належать їм, а не державі чи війську. Вони закликали «демобілізувати мертвих». Родини не хотіли чекати на впорядкування поховань на військових меморіальних кладовищах, створення яких потребувало часу, оскільки побоювалися, що це підвищить ризик помилкової ідентифікації останків. Інший мотив перепоховання був пов'язаний із релігійними переконаннями. Французькі військові кладовища створювалися як громадські меморіальні простори, «освячені державою», що секуляризувалася. Як пише Джей Вінтер, «для багатьох католиків привезти померлих додому означало повернути їх до парафіяльної церкви» (1998, p. 24, 25). Марко Боргі також відзначає протистояння між урядом і місцевими громадами у Франції щодо того, кому належить пам'ять про загиблих солдатів і право будувати меморіали їм (2021, p. 562).

У червні 1919 року французьке Міністерство війни заборонило ексгумації в зоні бойових дій. Проте це не зупинило нелегальних спроб перепоховання. Через рік, у вересні 1920-го, уряд пішов на поступки та визнав право сімей на повернення тіл своїх рідних і перепоховання їх удома державним коштом (Winter, 1998, p. 25, 26). За даними, які наводить Джей Вінтер, у 1921 році 39,000 тіл було переміщено. У 1922-му – подано 265,425 заяв на перепоховання. Невідомо, скільки їх насправді відбулося. Проте дослідник припускає, що кількість перепохованих французьких солдатів може наближатися до 300,000, що становить близько 40% від ідентифікованих останків, які мали право перепоховати. Основна хвиля ексгумацій завершилася до початку 1923 року (1998, p. 26, 234).

Підхід, на який була змушена пристати французька влада, обрав уряд США. Родичі мали право вибору: репатріювати останки або залишити їх похованими у зоні бойових дій. Понад 116,000 американських комбатантів загинули або померли в Європі після того, як США вступили у Велику війну в 1917 році на боці Антанти (Pritzker Military Museum and Library, Online). Приблизно 70% родин обрали репатріацію останків на батьківщину (Vance, 1997, p. 60, 61).

Британська імперія, навпаки, з низки причин вирішила не повертати тіла комбатантів. У воєнні роки у британській армії діяла Комісія з реєстрації поховань (*Graves Registration Commission*, з 1916-го – *Directorate of Graves Registration and Enquiries*), яка документувала місцезнаходження могил. Після війни за облаштування некрополів і догляд за ними відповідала Імперська комісія у справах військових поховань (*Imperial War Graves Commission*), створена королівською хартією 21 травня 1917 року (Tanović, 2019, p. 23, Commonwealth War Graves Commission, Online). Інституція існує досі під назвою Комісія Співдружності у справах військових поховань. Згаданий Едвін Лютенс був одним із її головних архітекторів.

Робота Імперської комісії у справах військових поховань, як пише Джонатан Венс (1997, p. 60, 61), базувалася на двох основоположних принципах. Перший – тіла загиблих на фронті залишалися лежати там, де вони були поховані. Другий принцип передбачав, що всі могили, незалежно від рангу чи соціального статусу похованого, мають стандартні надгробки у вигляді прямокутної плити з портлендського каменю з м'яко вигнутим верхів'ям. Найближчі родичі могли вибрати короткий девіз, який розміщувався у нижній частині надгробка. Світлини з онлайн-архіву Комісії Співдружності у справах військових поховань (Corbie Communal Cemetery, n.d.; додаток 1) засвідчують, що є надгробки з гравіюванням символу релігійної приналежності полеглого.

Перший принцип, що тіло комбатанта повинно спочивати там, де він загинув, був радше символічним. Адже в процесі організації некрополів останки переносили з ізолюваних ділянок та окремих могил. Він більшою мірою відображав уявлення, що загиблі військові повинні спочивати разом зі своїми побратимами. Репатріація тіл із зони бойових дій на батьківщину була заборонена (Vance, 1997, p. 60).

Історики вказують на різні причини такого рішення британського уряду. З очевидних – адміністративні та логістичні труднощі, якими супроводжувалося б перепоховання близько пів мільйона людей, що походили, образно кажучи, з усіх кінців Землі. Адже у складі Британських експедиційних сил – формування, що брало участь у бойових діях на Західному фронті, яким не обмежувалася участь Британської імперії у Великій війні, діяли підрозділи з Канади, Індії, Австралії, Нової Зеландії, Південної Африки. Марко Боргі, посилаючись на дослідження Девіда Крейна «Імперії мертвих: як бачення однієї людини призвело до створення

військових поховань Першої світової війни»¹⁰, стверджує, що заборона на репатріацію і демократизація смерті¹¹ були наслідком визнання класових розбіжностей, багатонаціональності імперської армії та відповіддю на ці фактори (2021, р. 560). Сабіна Тановіч зауважує, що рівність смерті та ігнорування національних відмінностей солдатів, які воювали за імперію, були серед засадничих мотивів упізнаваної однаковості британських меморіалів на полях битв і некрополів (2019, р. 24).

Зараз військові цвинтарі з уніфікованими надгробками й обмеженим правом на індивідуальне вираження горя й пам'яті багатьма сприймаються і позиціонуються як норма. Це було не так у перші роки після Великої війни. Імперській комісії у справах військових поховань довелося докласти зусиль, щоб відстояти принципи, які вона визначила фундаментальними (Vance, 1997, р. 61, 62). У 1920 році вони стали предметом дебатів у Палаті громад, деякі депутати виступали проти скасування права найближчих родичів встановлювати індивідуальні чи родинні меморіали на цвинтарях (Боргі, 2021, р. 563). Джонатан Венс стверджує, що на межі 1920-х років комісія затримувала дозволи на відвідування тих некрополів, які ще не були облаштованими, щоб не спровокувати незадоволення і зростання запиту на перепоховання останків (1997, р. 62). Прагнення зробити військові цвинтарі максимально естетичними Венс пояснює бажанням переконати суспільство у непотрібності перепоховань. Але це мало «незапланований наслідок» – міфологізацію війни:

«Перетворюючи військові кладовища на сади мертвих, комісія допомогла родичам загиблих уникнути реальності смерті в бою. Впорядковані та ошатні кладовища означали, що відвідувачам не довелося зіткнутися з потворністю смерті їхніх рідних [...] Жах від кількості поховань притлумлювало те, що кожен некрополь був своєрідним ботанічним садом [...] Відвідування поховань на цвинтарях стало релігійним досвідом, більш глибоким, ніж у церкві чи каплиці [...] Кладовища запевняли відвідувачів, що

¹⁰ Книга Девіда Крейна (*"Empires of the dead: How one Man's vision led to the creation of WWI's War graves"*, 2013) базується на архівах Імперської комісії (Комісії Співдружності) у справах військових поховань. Крейн висловив тезу, що людина, яка перебувала біля витоків комісії та керувала її роботою у повоєнний час, – сер Фабіан Вейр був рушійною силою цього масштабного меморіального проєкту. Його бачення значною мірою вплинуло на те, яких рис він урешті набув (Laqueur, 2013, Online).

¹¹ Демократизація смерті, як пише Боргі, проявлялася в однакових намогильних пам'ятниках, поіменній згадці загиблих і зниклих безвісти у меморіалах й однаковому розмірі їхніх імен, комеморації всіх підданих імперії (2021, р. 560).

які б сумніви вони не мали щодо втрат у війні, Бог існує і зі світом усе гаразд» (1997, р. 64, 65).

Хоча, як можна зробити висновок з історіографії, частина суспільств не підтримувала поховання тіл комбатантів на окремих некрополях, – їх створення стимулювало паломництво до цих цвинтарів і меморіалів на Західному фронті. А паломництво своєю чергою сприяло створенню спільнот пам'яті і формуванню колективної пам'яті про війну. Слово «паломництво» тут не випадкове, адже, як пишуть і Вінтер, і Венс, Західний фронт поступово перетворився в уяві суспільств із країн-переможниць на «святую землю». Відвідувачі везли додому реліквії з полів битв. Ці реліквії, як і військові цвинтарі та меморіали, слугували одній меті: усі вони могли бути об'єктом поклоніння, який символізував значення війни (Vance, 1997, р. 70).

Післявоєнна Веймарська республіка не мала ні політичної, ні економічної можливості піклуватися про могили солдатів, які після поразки у війні і втрати територій залишилися в тому числі на території держав-переможниць (Tanović, 2019, р. 26). Про масове повернення останків до Німеччини теж не йшлося. Наприкінці 1919 року федеральний уряд санкціонував створення Німецької народної спілки у справах військових поховань (*Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e.V.*). Вона відповідала за облік і догляд за могилами німецьких полеглих у Великій війні за кордоном (хоч подекуди, особливо у перші повоєнні роки це було легше декларувати, ніж зробити) і створення відповідних некрополів на території Німеччини (Gillen, 2019, р. 16, 17). Через обмежені ресурси держави спілка функціонувала як щось середнє між інституцією, гуманітарною організацією та громадським рухом і покривала витрати за рахунок пожертв (Gillen, 2019, р. 20).

У перші повоєнні роки її діяльність у зоні колишнього Західного фронту зводилася до встановлення місцезнаходження німецьких поховань, які здійснювали французька і бельгійська сторони. Народна спілка у справах поховань слугувала посередником між іноземними державами та німецькими родинами, які хотіли забезпечити своїм рідним гідне місце спочинку (Gillen, 2019, р. 22). Лише в середині 1920-х років, як стверджує на основі роботи з архівами спілки Ніколас Гіллен, вона змогла розпочати будівництво німецьких військових меморіальних цвинтарів на території Бельгії та Франції (2019, р. 25). Наприклад, у Бельгії було створено три некрополі, де перепоховано останки зі 125 менших місць поховань (Gillen, 2019, р. 27). Одне з них – згадане кладовище біля Владсло, на якому мисткиня Кете Колльвіц шукала могилу сина, загиблого на понад десятиліття

раніше, на початку Великої війни. Країни-переможниці накладали певні обмеження на те, який вигляд можуть мати німецькі військові цвинтарі на їхній території. Так, Бельгія, за Ніколасом Гілленом, не дозволяла споруджувати надгробки, які б височіли над землею, обмежуючи надмогильну споруду плитою, розташованою над похованням. Франція дозволила встановлювати на похованнях хрести, висота яких не перевищувала півтора метра (2019, р. 30, 34). Аннетт Беккер також звертає увагу, що, попри загальну настанову Версальської угоди щодо рівного ставлення до всіх військових могил, країни-переможниці використовували візуальну мову, яка натякала на відмінності між «нами» й «ними». Для поховань мертвих переможців використовували світлі стели, тоді як для переможених – стели темних відтінків або хрести (Wintle, 2002, р. 96).

Двосторонні домовленості з іншими державами щодо німецького контролю над похованнями своїх загиблих у Великій війні зайняли десятиліття. За Гілленом (2019), відповідну угоду з Італією підписали у 1937-му. Процес домовленостей із деякими країнами у Північній Африці чи Східній Європі щодо догляду за німецькими похованнями тривав і після Другої світової війни. Марко Боргі, посилаючись на архів спілки, зауважує, що для Німеччини властиве нашарування пам'ятей про дві світові війни, а деякі військові цвинтарі є місцем поховання загиблих з обох глобальних конфліктів (2021, р. 566).

Людиною, яка вплинула на меморіальну мову німецьких військових кладовищ, був Роберт Тішлер. Він став головним архітектором Народної спілки у справах поховань у 1923-му та обіймав цю посаду понад 30 років (Gillen, 2019, р. 27). За Сабіною Тановіч, Тішлер проектував некрополі так, щоб вони гармонійно поєднувалися з ландшафтом. Для цього використовував, головним чином, грубу кам'яну кладку і темний пісковик, а також насадження дерев-довгожителів. Це, з одного боку, було відсиланням до міфічної символіки тевтонських лісів, «вічного німецького духу». З іншого, у спілці вірили, що через століття-два німецькі некрополі стануть частиною «вічної природи», тоді як цвинтарі колишніх ворогів занепадуть (2019, р. 26). Можливо, згадані вище обмеження на те, якою могла бути символіка німецьких меморіальних просторів на території інших держав, теж вплинули на використання Тішлером ландшафту як мови пам'яті.

Ситуація з некрополями в кордонах міжвоєнної Німеччини відрізнялася. Загалом погляди істориків на пам'ять про Першу світову у міжвоєнному німецькому суспільстві дещо різняться. Джордж Моссе (1990) розвинув концепт політичного культу мертвих на прикладі Німеччини, стверджуючи, що міфологізована і

сакралізована пам'ять про загиблих солдатів, що акцентувала на мучеництві й воскресінні нації, сприяла приходу до влади нацистів. За Боргі (2021, р. 566), уряд Веймарської республіки амбівалентно ставився до пам'яті про Велику війну та не був головним актором у процесі комеморації. Схожою є думка Гіллена, який стверджує, що у 1920-х роках у Німеччині було мало дискусій щодо пам'яті про війну з національної перспективи. У результаті комеморація загиблих була більшою мірою індивідуалізованою та відбувалася на родинному рівні (2019, р. 24). Зрештою Ніколас Гіллен приходить до висновку, що німецькі військові кладовища, меморіали та пам'ятники були споруджені також як місця жалоби у розумінні Джея Вінтера. Вони акцентували не на глорифікації, а радше на визнанні жертви, а також були покликані допомогти пережити поразку 1918 року (2019, р. 81). Німці хотіли вшанувати пам'ять загиблих на війні, не обговорюючи минулі події і те, як загинули їхні солдати.

Якщо ситуація була такою, як описують Боргі та Гіллен у 1920-х, то вона змінилася у 1930-х, із приходом нацистів до влади. Націонал-соціалісти знищували меморіали та пам'ятники, які були занадто поразницькими чи пацифістськими, натомість зберігаючи проєкти з героїчним пафосом (Tanović, 2019, р. 27). Вони апропріювали меморіальні простори Великої війни та змінювали їх таким чином, щоб ті слугували націонал-соціалістичній риториці:

«Ідеали доброчесності та скромності, виражені через ландшафтну архітектуру цвинтарів Народної спілки, було перероблено на новий тип поховань: так звані «тотенбургени», або фортеці мертвих. Навіть комеморативна практика вшанування Невідомого солдата, що ґрунтувалася на уявленні про рівність жертви загиблих, перетворилася на зброю для утвердження культу військового лідерства, прикладом чого стало привласнення меморіалу Танненберг (1927) у Східній Пруссії» (Ibid.).

Хоча я розглянула буквально кілька прикладів того, як країни Заходу підходили до завдання, що його поставила перед ними Велика війна, – поховати полеглих, можна помітити, що створення військових некрополів було процесом (часто тривалим), який варіювався залежно від країни й контексту, в якому ухвалювалися рішення щодо повоєнної комеморації. В ухваленні цих рішень були задіяні різні актори, й різні голоси мали різну вагу залежно від суспільства. Якщо у державах-переможницях ключову роль у створенні меморіальних цвинтарів взяли на себе уряди з більшим чи меншим впливом спільнот на ухвалювані рішення, то досвід Німеччини як держави переможеної суттєво відрізнявся. Німецька народна

спілка у справах військових поховань не була повноцінною державною агенцією, а, як описує Тановіч, «представляла протестантську волонтерську традицію» (2019, р. 26, 27).

Деякі дослідники теми, як от Крейн чи Тановіч, підкреслюють вплив бачення окремих особистостей на формування засад військової комеморації чи візуальної мови пам'ятання на прикладах сера Фабіана Вейра у Великій Британії і Роберта Тішлера в Німеччині. Водночас досвід Німеччини показує, що за певної зміни політичного режиму «вічні» некрополі й меморіали не менш вразливі й загрожені, ніж окремі військові поховання на цивільних кладовищах.

З огляду на свій дослідницький інтерес, я акцентую на процесі створення військових цвинтарів в окремих країнах, чиї досвіди комеморації Великої війни вважаються «іконічними», а не на формуванні колективної пам'яті про війну в цілому, що є значно масштабнішим і багатокomпонентним процесом у кожному з суспільств. Проте на основі розглянутого матеріалу можна припустити, що країнам-переможницям із певними відмінностями й особливостями вдалося зробити пам'ять про Першу світову війну частиною національного наративу – й це серед іншого сприяло її стійкості та збереженню військових меморіальних цвинтарів. Водночас у міжвоєнний час, коли тисячі родин були в жалобі за загиблими, пам'ять і комеморація не зводилися лише до політичного й національного вимірів. Приватні сцени скорботи, що оприявнювалися в тому числі за допомогою пронизливих мистецьких творів, як скульптура Кете Колльвіц «Скорботні батьки», були «невидимим фундаментом жалоби, на який нашаровувалася публічна комеморація – локальна, національна чи імперська» (Tanović, 2019, р. 21). Інституції, що будували меморіальні цвинтарі, частіше вдавалися до традиційних, за Джеєм Вінтером, форм репрезентації пам'яті, вкорінених у національному романтизмі. Але Вінтер переконує, що ці форми працювали також тому, що допомагали людям пережити втрату (1998, р. 115).

РОЗДІЛ 3 «Військові цвинтарі Великої війни в Україні у тогочасній меморіалізації та сучасній політиці пам'яті»

3.1. Військові кладовища Першої світової війни на території України як комеморативна практика

З 1914 року територія України¹², насамперед Волинь, Галичина, Закарпаття, стала одним із театрів воєнних дій Першої світової війни. Бойові дії на Східному фронті вели армія Російської імперії, що брала участь у Великій війні на боці Антанти, й Австро-Угорщина разом з Німеччиною та союзниками. Українці у цьому протистоянні опинилися по різні боки фронту. До армії Російської імперії було мобілізовано до 4,5 млн вихідців із території України, до австро-угорського війська – до 300 тисяч українців (Жванко, 2023). Ні Австро-Угорщина, ні Російська імперія, які вступили у війну в 1914-му, не завершували її. Перемир'я 1918 року поклало край бойовим діям на заході Європи, але не на Сході. Тут продовжилися битви, що супроводжували спроби народів, серед них – українців, створити національні держави. Зміна урядів і кордонів вплинула на пам'ять про Велику війну. Східній Європі були притаманні такі ж форми пам'ятання, як і Західній, серед них – військові некрополі й меморіали, проте творення цих просторів і значення, якого надавали їм уряди й громади, мали свої особливості (Borodziej & Górny, 2022, p. 194).

На Східному фронті, як і на Західному, війна супроводжувалася появою великої кількості місць поховань насамперед у зонах боїв. У Волинській області, за Світланною Гаврилюк, налічується «34 кладовища та братські могили доби Першої світової війни, що мають ознаки військових некрополів» (2022, с. 265). Не зрозуміло, чи включені в цю цифру цвинтарі, які не проіснували до нашого часу. Світлана Гаврилюк, зокрема, посилаючись на результати дослідницької програми «Фронт на Стоході» (2008), історико-краєзнавчих експедицій «Прип'ять – Стохід I» (2012) та «Прип'ять – Стохід II» (2014), міжнародного гуманітарного проекту *Memoria Patriae*, пише про виявлені й / або впорядковані військові цвинтарі та поховання у восьми селах Волині: Тоболах, Вільхівці, Рокинях, Судчі, Бучині, Заріці, Залізниці, Костюхнівці (2022, с. 266–270). На Закарпатті, за Юрієм Фатулою, було

¹² Під територією України маю на увазі території у міжнародно визнаних 1991 року кордонах. Вочевидь під час Першої світової війни ці землі спершу входили до складу Австро-Угорщини та Російської імперії, потім державні утворення та кордони неодноразово змінювалися. Я зазначаю конкретну державу чи місцевість, де це потрібно. Де ж у такій деталізації немає нагальної потреби, використовую більш загальне формулювання «територія України», усвідомлюючи, що це дещо анахронічний підхід.

щонайменше два військові некрополі в Ужгороді, а також сім окремих цвинтарів та 20 секторів на сільських кладовищах у Великоберезнянському районі, де в 1914–1915 роках тривали бої за Ужоцький перевал (2018, с. 149, 156, 157). До нашого часу «у відносно задовільному стані збереглися лише військове поховання із пам'ятником на Ужоцькому перевалі та високогірний реконструйований цвинтар на горі Черемха» (Фатула, 2018, с. 158). За відомостями, які наводить меморіально-пошуковий центр «Доля», на 1920 рік на території, де діяло австро-угорське Львівське військове командування¹³, налічувалося 467 окремих військових цвинтарів. На них було поховано близько 200,000 людей (Козак, 2016). Ці цифри можуть бути неточними, проте вони показують масштаб втрат і поховань загиблих на Східному фронті. Звичайно, розташування некрополів Першої світової війни не обмежувалося західними областями. Та оскільки бойові дії в Україні відбувалися насамперед в західній частині країни, це зумовило й переважне місце розташування цвинтарів.

Австро-Угорщина почала облаштовувати військові меморіальні цвинтарі вже під час Великої війни. У грудні 1915 року в структурі Міністерства війни було створено відділ воєнних поховань (*Kriegsgräber Abteilung, KGA*), відповідальний за облік загиблих, ексгумацію та перепоховання останків і проектування, побудову й облаштування військових цвинтарів. У його складі діяли інспекції воєнних поховань. У наступні роки вони розбудовували меморіали й будували десятки військових цвинтарів (Козак, 2016). Це відбувалося і в межах довоєнних кордонів Австро-Угорщини, й на окупованих у ході війни територіях. Австро-угорська влада брала на себе відповідальність за поховання власних солдатів та полеглих із союзних і ворожих армій (Bazhenova, 2024, р. 336). На відміну від того, як облаштовували військові меморіальні цвинтарі вздовж Західного фронту, на побудованих в тому числі в Україні кладовищах загиблих з австро-угорської, німецької та армії Російської імперії часто ховали поруч.

У 1914–1915 роках Ужгород був прифронтовим містом Австро-Угорщини. Тож сюди залізницею привозили поранених. Поруч із залізничною станцією виник військовий цвинтар для поховання загиблих і померлих у місцевих шпиталях солдатів. Чеська щоденна газета «*Národní politika*» у випуску від 20 січня 1932 року наводить такі дані про поховання (переклад з чеської): «Інфекційна лікарня в Ужгороді заснувала на початку світової війни біля залізничної станції в Ужгороді військове кладовище, де є 1283 індивідуальні могили і 82 – спільні, в яких поховані

¹³ Щоправда, не зовсім зрозуміло, яку територію воно охоплювало.

воїни по п'ять в одній, а крім того, 139 масових поховань. На кладовищі в цілому лежить 3541 воїн, чий імена відомі, близько 7,000 невідомих, разом приблизно 10,000 осіб» (с. 5). Юрій Фатула зазначає, що цвинтар був багатонаціональним і багаторелігійним. Зокрема, була окрема секція з єврейськими похованнями й мусульманські могили солдатів із Боснії та Герцеговини¹⁴, надгробки яких відрізнялися від решти. На спільних і братських могилах встановлено дерев'яні хрести. В окремій частині кладовища були індивідуальні поховання переважно офіцерів, теж позначені дерев'яними хрестами з табличками з прізвищем і датою смерті полеглого (2018, с. 151, 152).

На панорамній світлині цвинтаря¹⁵ (Ужгород, б/д; додаток 2) справді можна виокремити окремі секції зі спільними, судячи з розміру, могилами та ряди, де надмогильні хрести розташовані щільно один біля одного і, ймовірно, позначають індивідуальні поховання. Форма і вигляд хрестів – однакові, на верхній частині над горизонтальною перекладиною розташовано трикутний дашок. На хрестах під «дашком» розміщено таблички з написами, які не вдалося прочитати. На одній із секцій цвинтаря (на світлині – ліворуч) розташовано кам'яний або бетонний хрест-пам'ятник значно більшого розміру, ніж на похованнях. На частині спільних могил посаджено квітучі рослини. Панорама, на перший погляд, не підтверджує кількості поховань, яку зазначає газета «*Národní politika*». Також складно роздивитися відмінні від християнських надмогильні пам'ятники. Проте оскільки продатувати фото не вдалося, можливо, воно зроблено на одному з ранніх етапів функціонування кладовища.

Австро-Угорщина толерувала поховання в межах одного некрополя полеглих із протиборчих сторін (Козак, 2016), а також могла використовувати для військових поховань простір, закладений ворогом. Так, до прикладу, було в Луцьку, де сформувався спільний цвинтар для поховань загиблих із ворожих армій ще коли місто контролювала Російська імперія. На відміну від австро-угорської сторони, це не був цілеспрямований підхід царських урядовців. Згідно з циркуляром

¹⁴ Боснія та Герцеговина була окупована й анексована Австро-Угорщиною до Першої світової війни. Тож боснійці та герцеговинці, як й інші народи, воювали в її армії в роки війни в тому числі на території України (Адаменко & Ярош, 2006, с. 8, 23).

¹⁵ Фрагмент світлини наведено в книзі Юрія Фатули (2018, с. 31). Підтвердженням, що на ній зображено цвинтар в Ужгороді, про який йдеться в тексті, може слугувати напис у верхньому лівому кутку угорською та німецькою мовами: «Цвинтар ужгородського цісарсько-королівського запасного шпиталю №2».

Волинського губернатора від грудня 1914 року, на братських кладовищах¹⁶ не слід було ховати загиблих із ворожих армій (Державний архів Волинської області. ф. 3, оп. 1, спр. 1285, арк.4., *цит.* за Мазурик, 2016). Але реальний стан справ зумовлювала воєнна дійсність й особливості конкретної місцевості. За Юрієм Мазуриком, який посилається на дослідження Вальдемара Пясецького, в Луцьку на початку Великої війни загиблих військових пілотів з австро-угорської та німецької армій і російської імперської армії ховали на різних секторах, але в межах одного цвинтаря. Так склалося, тому що військове летовище було поруч з новим кладовищем, що мало православну і протестантську частини¹⁷. Тож летунів із ворожих з погляду Російської імперії армій ховали навпроти протестантської частини, а «своїх» – навпроти православної. Довкола поховань пілотів поступово сформувався військовий некрополь. Коли Луцьк окупували австро-угорські війська, вони продовжили ховати тут полеглих і спорудили меморіал (Мазурик, 2016, с. 87).

У колекції Австрійської національної бібліотеки зберігається вісім світлин військового цвинтаря в Луцьку, датованих 1916 роком та зроблених імператорською і королівською Воєнною пресслужбою (*K.u.k. Kriegspressequartier*). Луцьк перебував під контролем Австро-Угорщини з серпня 1915-го по червень 1916 року. Про те, що в цей період цвинтар було облаштовано як меморіальний простір, свідчить упорядкованість поховань і наявність меморіалу (*K.u.k. Kriegspressequartier*, 1916; додаток 3). Некрополь мав індивідуальні поховання, позначені дерев'яним хрестом із різьбленням – подібної форми, як на цвинтарі в Ужгороді. Самі могили мали прямокутну форму й виступали над рівнем землі (*K.u.k. Kriegspressequartier*, 1916; додатки 3, 4). На фотографіях помітно висаджені рослини, а поміж похованнями – молоді ялинки (*K.u.k. Kriegspressequartier*, 1916; додаток 5). На хрестах розташовано таблички у формі медальйону. На одній зі світлин (*K.u.k. Kriegspressequartier*, 1916; додаток 6) можна розгледіти напис німецькою мовою із зазначенням релігійного символу (в цьому випадку – хреста), імені, років життя та, ймовірно, підрозділу, в якому служив похований. Але трапляються хрести без таблиць. У підніжжі багатьох могил є маленькі таблички з номерами.

¹⁶ На території Російської імперії використовувалася назва «братське кладовище» для місць поховань військовослужбовців, загиблих у воєнних конфліктах.

¹⁷ Воно було розташоване в районі між сучасним проспектом Перемоги та вулицею Кліма Савура в Луцьку. До 1939 року проспект Перемоги називався Лютничею вулицею (Мазурик, 2016, с. 94).

Навпроти входу на некрополь розташовано цегляний триярусний меморіал, прямокутної форми із заглибленням і двома колонами по боках. На верхів'ї було встановлено скульптуру хреста у лавровому вінку світлого кольору. Вінки прикрашали також фасад монумента. На третьому ярусі, під хрестом, був напис «*PRO PATRIA*» («За Батьківщину»). У глибині монумента помітно меморіальну таблицю з додатковим написом, який, однак, важко розібрати на збережених світлинах (K.u.k. Kriegspressequartier, 1916; додатки 7, 8). Юрій Мазурик, посилаючись на Вальдемара Пясецького, стверджує, що меморіал також містив напис: *«Тут в пошані спочивають колишні вороги. Перебувайте в мирі, благословенні душі»* (2016, с. 87).

Окремі спільні риси в облаштуванні австро-угорських військових цвинтарів можна простежити на світлинах з інших локацій на території України. Дві фотографії (K.u.k. Kriegspressequartier, 1916; додатки 9, 10) з військового кладовища в селі Переспа, розташованого неподалік Луцька, ймовірно зафіксували процес створення цього некрополя. На одному з фото за огороженим периметром цвинтаря видно прості, дуже високі хрести, встановлені в хаотичному порядку, які, можливо, позначали братські поховання, а також кілька звичайних, низьких дерев'яних хрестів. На момент зйомки у 1916 році поховання в межах кладовища ще не були впорядковані так ретельно, як, наприклад, у Луцьку чи Ужгороді. Водночас вже встановлено дерев'яну браму та центральний пам'ятний знак. На брамі, під дашком, розміщено напис «Солдатське кладовище» (*“Soldatenfriedhof”*), а на самому дашку — невеликий дерев'яний хрест також у лавровому вінку. Пам'ятний знак виконано у формі каплиці, увінчаної хрестом, із християнською іконою Богородиці з Немовлям на руках. Каплицю було споруджено й на військовому кладовищі у Володимирі (K.u.k. Kriegspressequartier, 1917; додаток 11).

У Російській імперії ухвала царського уряду щодо створення братських кладовищ для поховань солдатів датується осінню 1914 року. Ініціатива належала Олександрівському комітету, що опікувався пораненими¹⁸. Комітет клопотав про створення братських цвинтарів у містах, щоб померлі воїни були поховані лише в одному місці, й «такі особливі братські кладовища», обсажені деревами та огорожені зі спорудженням на них каплиць, хрестів, пам'ятників, «служували

¹⁸ Олександрівський комітет допомоги пораненим у Російській імперії був благодійною установою для надання допомоги військовим з інвалідністю та сім'ям загиблих або померлих від ран. Комітет функціонував з 1814 по 1918 рік, з грудня 1909 року входив до складу Воєнного міністерства (Bazhenova, 2024, p. 333).

нагадуванням майбутнім поколінням про жертви Великої Європейської Війни» (Державний архів Волинської області, ф. 3, оп. 1, спр. 1285, арк. 1, *цит. за* Мазурик, 2016). Водночас, як зазначає Ганна Баженова, Російська імперія не приділяла достатньої уваги облаштуванню місць поховань уздовж лінії фронту, де в братських або індивідуальних могилах було поховано більшість солдатів, загиблих у бою. Зазвичай влада – переважно військові адміністрації – обмежувалася встановленням дерев'яного хреста (Bazhenova, 2024, р. 333). Однак масштаб втрат спонукав до створення у квітні 1915 року «Всеросійського товариства пам'яті солдатів російської армії, загиблих у війні 1914–1915 років з Німеччиною, Австрією і Туреччиною». Посилаючись на статут товариства, Баженова зазначає, що воно мало опікуватися могилами всіх полеглих з армії Російської імперії – незалежно від їхньої національності чи віросповідання. Дозволялося перепоховання останків, зокрема й їхнє повернення родинам для поховання на батьківщині. Проте на практиці діяльність товариства зосереджувалася переважно в тиллових районах, а не в зоні бойових дій (Bazhenova, 2024, р. 334).

Київ у перші роки Великої війни був тилловим центром, куди доправляли поранених із фронту (Ibid.). Людмила Проценко у дослідженні київських некрополів писала, що поховання померлих солдатів і військовополонених спершу відбувалися на Байковому кладовищі (1995, с. 229–231, 239). Проте місця бракувало, тому «на початку 1915 р. почались поховання учасників війни на спеціально відведеному місці біля Свято-Троїцького монастиря, яке одержало назву Братського кладовища учасників війни» (Проценко, 1995, с. 249). Новостворений Братський цвинтар був розташований в історичній місцевості Києва Звіринець, де з другої половини 19 століття вже діяло «кладовище для поховання нижніх військових чинів» (Ibid.). Відведена під поховання полеглих у Великій війні ділянка мала форму пагорба. Як стверджує Ганна Баженова, зони, найближчі до вершини, призначалися для поховання офіцерів, більш віддалені – нижчих чинів, а солдатів нехристиянських віросповідань ховали за огорожею (2024, р. 334, 335).

Роль меморіалу у просторі Братського кладовища повинен був виконувати храм Миколи-чудотворця. Його спроектували архітектори Фетісов і Риков «у стилі московської архітектури XVI–XVII століть» (Проценко, 1995, с. 249). Утім, церкву так і не добудували. Київ був не єдиним містом, де меморіальною спорудою на вшанування загиблих у Першій світовій війні повинен був слугувати храм. Інша така церква-пам'ятник була зведена з ініціативи і коштом місцевої громади в Черкасах на цвинтарі собору святого Миколая (Bazhenova, 2024, р. 335).

Після розпаду Австро-Угорщини та Російської імперії опіка над меморіальними просторами – зокрема військовими похованнями та некрополями – перейшла до урядів новопосталих на цих теренах держав. Так, Українська Народна Республіка взяла на себе зобов'язання поважати і доглядати військові цвинтарі Першої світової війни за Берестейською мирною угодою з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією і Болгарією, яку підписали 9 лютого 1918 року (Bazhenova, 2024, р. 336). Перші кроки щодо вшанування пам'яті загиблих у Великій війні зробив уряд Української Держави Павла Скоропадського. У Києві було створено товариство «Пам'ять воїнів 1914–1918 р.р.». Був намір проводити пошукові роботи на місцях боїв, упорядкувати військові могили, створити каталог місць поховань (Третьякова, 2022, с. 136). Ганна Баженова пише, що згідно з баченням товариства, місцями пам'яті повинні були стати православні храми (Bazhenova, 2024, р. 337), що по суті продовжувало російську імперську традицію. Біля них планували розміщувати меморіальні дошки з іменами полеглих. Мало що з цього вдалося реалізувати, оскільки діяльність товариства припинилася з приходом до влади більшовиків (Ibid.).

Після поразки українських урядів у боротьбі за незалежність на колективну пам'ять про Велику війну та меморіальний ландшафт впливало те, до якої держави належав той чи інший регіон: радянської України у складі СРСР, де більшовицька ідеологія трактувала Велику війну як імперіалістичну, чи до Польщі, Румунії або Чехословаччини, які вибудовували власні національні наративи.

У радянській Україні військові некрополі Першої світової війни залишилися поза увагою та без опіки і поступово занепадали. Ілюстрацією цього є доля Братського кладовища в Києві. У 1930-х роках влада виділила понад 100 гектарів території на Звіринці під створення ботанічного саду¹⁹ включно з будівлями Свято-Троїцького монастиря. А в 1950-ті недобудований храм Миколи-чудотворця передали Інституту металоцераміки і спецсплавів Академії наук разом із ділянкою площею 2,5 гектари. У ньому облаштували лабораторію, а Братське кладовище було знищене (Куцевич, 2015, с. 119, 120; Проценко, 1995, с. 249). Сьогодні будівля є частиною Інституту проблем міцності НАНУ, розташованого на місці некрополя Першої світової війни. Вона зберегла ознаки храмової архітектури.

У міжвоєнний період країни Східної та Центральної Європи зберігали пам'ять про Першу світову війну. Водночас, як зазначають Мацей Гурни та Влодзімеж Бородзей, існувала ієрархія серед колишніх комбатантів – залежно від

¹⁹ Зараз це Національний ботанічний сад імені Гришка Національної академії наук України.

того, чи були вони ветеранами імперських армій, а чи тих формувань, які брали участь у боротьбі за незалежність. Вона проявлялася на соціальному рівні і в просторі пам'яті (2022, р. 195). Наративи, за Гурним, формувалися учасниками національно-визвольних змагань, але не всі національні та релігійні спільноти, що опинилися в межах одних політичних кордонів, їх поділяли. Тож варто говорити радше про пам'яті про події війни і перших повоєнних років, які серед іншого конфліктували між собою (2016). Попри це, становище військових цвинтарів Першої світової у тій частині України, яка не входила до складу Радянського Союзу у міжвоєнний період, було кращим.

Ужгород у міжвоєнний період був у складі Чехословаччини, під час Другої світової місто контролювала Угорщина. На Закарпатті, за Ганною Баженовою, розвинувся рух із участю й офіційних, і громадських організацій за збереження пам'яті про Велику війну. Історикиня пише, що в регіоні в цей час налічувалося близько 60 добре збережених воєнних поховань (2024, р. 340). Це вдвічі більше за кількість, яку наводить Юрій Фатула, утім, дослідник фокусується лише на Ужгороді та Великоберезнянському районі і бере до уваги саме військові кладовища та окремі сектори військових поховань на цивільних цвинтарях, тож, можливо, цим пояснюється розбіжність.

Військове кладовище в Ужгороді у міжвоєнний час було туристичним об'єктом, а в період Другої світової війни слугувало ідеологічним цілям угорської влади:

«Про цвинтар в якості військово-туристичного об'єкту вказувалося [...] навіть у чеських туристичних путівниках по Підкарпатській Русі. У період Другої світової війни угорська влада також доглядала цей об'єкт, використовуючи його з пропагандистською метою: є свідчення старожилів Ужгорода, які пригадують, як їх школярами приводили сюди на уроки патріотизму» (Фатула, 2018, с. 153).

Після входження Закарпаття до радянської України по Другій світовій війні некрополь існував до початку 1960-х, хоч і занепадав. Його територію, за Юрієм Фатулою, використовувала розташована поруч військова частина в господарських цілях. Проте кладовище ще мало впізнаваний вигляд, там залишався хрест-пам'ятник. Для когось воно продовжувало бути місцем пам'яті: «Біля деяких могил можна було побачити живі квіти і навіть вінки. Кожного року 1 листопада, у День пам'яті померлих, цвинтар "оживав": біля багатьох напівзруйнованих і вцілілих

могил горіли свічки і лампадки» (Фатула, 2018, с. 153). Руйнування цього некрополя відбулося в середині 1960-х. За Фатулою, на частину ділянки з братськими похованнями розширили залізничну колію, іншу територію «освоїли» промислові підприємства і гаражний кооператив (2018, с. 154).

У міжвоєнній Польщі, – яка у підсумку битв, протистоянь і мінливих союзів у регіоні в тому числі з Україною інкорпоровала Волинь, Східну Галичину та частину Західного Поділля – упорядкування і догляд за військовими цвинтарями належали до відомства Міністерства військових справ, потім – Міністерства громадських робіт і його регіональних управлінь. Також у 1919 році виникло Польське товариство жалобного хреста, яке в 1925-му трансформувалося у Товариство з догляду за могилами героїв (Bazhenova, 2024, р. 346). З причин, про які пишуть Гурни і Бородзей, найбільшого значення надавалося похованням польських легіонерів, а найбільш зневаженими, за Баженовою, були поховання загиблих із армії Російської імперії. Мацей Гурни також звертає увагу на «націоналізацію» некрополів Великої війни у східноєвропейських країнах: «Багатонаціональні кладовища офіційно ставали місцями поховання польських легіонерів чи латиських стрільців, хоча на деяких із них не було поховано жодного представника цих формувань» (2016, р. 107).

У міжвоєнний час військовий цвинтар із меморіалом у Луцьку зберігся. За Юрієм Мазуриком, у 1940 році, коли місто вже було під контролем радянської влади, працівники Волинського краєзнавчого музею включили некрополь у перелік «пам'яток і будов, що мають історичну і архітектурну цінність» (2016, с. 87, 88). Воно фігурує й у доповідній записці голові виконавчого комітету Луцької міської ради з приводу організації нових і використання наявних кладовищ, в якій перелічено існуючі цвинтарі станом на початок 1941 року. В обох документах некрополь означається як кладовище першої імперіалістичної війни. У доповідній записці згадується, що нових поховань на цьому військовому цвинтарі не проводиться, він обсаджений деревами 25–30-річного віку. Також зазначено, що в огорожі довкола збереглися кам'яні стовпи, а дерев'яні штахети – розтягли (Державний архів Волинської області. ф. Р-20, оп. 1, спр. 34, арк. 1, 2., *цит.* за Мазурик, 2016). Внесення у список пам'яток не зберегло некрополь. Іронічно, але військове кладовище Великої війни в Луцьку – друге з трьох, які детально розглядаються в цій роботі, що його «поглинула» радянська наука й освіта. На місці луцького некрополя та військового меморіалу збудовано школу № 5.

У повоєнні роки у Другій Речі Посполитій виникли також військові некрополі, які вшановували не стільки загиблих у Великій війні – хоча серед похованих часто були її учасники, – скільки виконували роль національних місць пам'яті. Для українців таке значення мали місця поховань січових стрільців, воїнів Української галицької армії та армії Української Народної Республіки. Ці меморіальні простори не вписувалися в офіційний наратив: з погляду польської держави вони були частиною контрпам'яті, «альтернативного державному культу борців за незалежність» (Borodziej, Górny, 2022, р. 200). Опікувалася ними українська громада.

31 травня 1921 року у Львові було засновано «Краєвий Комітет охорони воєнних могил і пам'яток», який брав на себе фіксацію військових поховань, догляд за ними, збір інформації про похованих. Але того ж року його діяльність заборонили. (Липовецький, 2024, с. 44). До догляду за могилами долучився український скаутський рух «Пласт». Серед місць, що ними особливо опікувалися пластуни, було поховання січових стрільців на горі Маківці на Львівщині, які загинули в боях із армією Російської імперії. Хоча бої в районі Маківки у 1915 році були частиною Східного фронту Великої війни, а Легіон УСС воював на боці Австро-Угорщини, – українська молодь сприймала загиблих як борців за незалежність (Bazhenova, 2024, р. 348, 349).

У 1927-му українська громада зробила ще одну спробу створити організацію для опіки над військовими похованнями, заснувавши «Товариство Охорони Воєнних Могил». Рух «Пласт» став почесним членом товариства. За Липовецьким, станом на 1930 рік воно мало 27 філій і лише у Львові налічувало «738 членів та 521 члена-добродія» (2024, с. 44). За перші три роки діяльності товариство задокументувало кілька тисяч могил і побудувало у «майже кожному більш-менш рухливій центрі краю» пам'ятники чи встановило хрести і меморіальні дошки («Літопис Червоної калини», 1931, с. 17). Воно публічно наголошувало, що догляд за могилами виявляє шану загиблим воїнам і зберігає історичну традицію та що «могили поляглих шанують скрізь по цілому світі» (Ibid.).

У 1933 або 1934 році²⁰ з ініціативи товариства впорядковано стрілецькі могили на Янівському цвинтарі у Львові. Тут поховано воїнів Української галицької армії, загиблих під час боїв за Львів із польськими формуваннями у листопаді

²⁰ Христина Харчук зазначає 1933 рік (2011, с. 51), натомість на меморіальних таблицях, встановлених після відновлення цього стрілецького кладовища наприкінці 1990-х, вказано 1934 рік як дату його спорудження.

1918-го, в інших боях у перші повоєнні роки чи померлих в ув'язненні від ран і хвороб. За різними даними – від понад 700 до понад 1000 людей (Липовецький, 2024, с. 45; Харчук, 2011, с. 51, 52; Львів, 2024, додаток 12). За Христиною Харчук, на могилах встановлено бетонні «козацькі хрести». У наданому йому в 1930-х вигляді стрілецьке кладовище проіснувало до 1970-х років, коли його знищила радянська влада міста (2011, с. 52). Відновили меморіальний цвинтар наприкінці 1990-х.

Не маючи у міжвоєнний період власного уряду і шануючи героїв, які по суті підважували офіційні наративи польської влади, українська громада діяла в умовах обмежень. Це не могло не позначитися на формах комеморації. Українці мали обмежені можливості для перепоховання своїх полеглих на об'єднаних військових некрополях, особливо таких, що були б громадянськими просторами. Тому часто зустрічаються братські могили, а серед пам'ятних знаків поширеним є земляний курганоподібний насип із хрестом. Окрім цього, як зазначено у дослідженні пам'ятних знаків і військових поховань на Тернопільщині, пов'язаних із національно-визвольним рухом, багато монументів мають вигляд постамента різної форми, на якому встановлено хрест або фігуру — найчастіше архангела Михаїла, Богородицю, воїна чи жінку, яка символізує Україну. «Постаменти бувають оздоблені барельєфами, стилізованими тризубами, ліпниною із зображенням зброї, мазепинки, лаврових вінків, дубового листа, калини [...] На більшості монументів викарбувані імена військових або встановлені окремі пам'ятні дошки» (Салук, 2020, с. 7, 8).

Утім, комеморація не обмежувалася доглядом за могилами і встановленням меморіальних знаків. Своєрідним днем пам'яті стало християнське свято Трійці, яке в народі називали «Зеленими святами». Сформувалася традиція відвідувати цього дня військові цвинтарі і могили та покладати на них вінки. Оскільки зібрання політичного змісту влада забороняла, меморіальну акцію маскували під релігійну ходу (Липовецький, 2024, с. 45, 46). Утім, це могла бути не єдина причина того, що пам'ятний захід мав релігійну форму. Більш світські акції організовувала молодь. «Зелені свята» зазвичай припадають на кінець весни – початок літа. Серед молоді виникла традиція йти на це свято в похід на Маківку, Лисоню чи в інші місця, пов'язані з бойовим шляхом Січових стрільців (Bazhenova, 2024, р. 348, 349). У 1929 році пластуни з з куреня «Чорноморці» організували естафетний біг, щоб за один день перенести чашу з землею зі стрілецьких могил на Маківці на Янівський військовий цвинтар. Наступного року – здійснили 15-годинний перехід із Лисоні на

Янівське кладовище, так само принісши землю зі стрілецьких могил на горі до Львова (Липовецький, 2024, с. 46, 47).

Отож, Велика війна зумовила появу військових меморіальних цвинтарів на території України вже у воєнні роки. Ця практика мала і спільні, і відмінні риси із західноєвропейською. А також варіювалася залежно від того, яка держава чи спільнота стояла за облаштуванням військових кладовищ. Створені австро-угорською владою некрополі були просторами останнього спочинку людей різних національностей і віросповідань, союзників і ворогів. При цьому християнська символіка була виразно присутньою у меморіальній мові. Якщо вздовж Західного фронту військові кладовища були радше цивільними просторами; Австро-Угорщина на Східному фронті подекуди споруджувала на них каплиці – то на братських цвинтарях у тиллових містах Російській імперії будували храми-пам'ятники. В останній комеморація полеглих у Великій війні була тісно пов'язаною з православною церквою і залишала менше простору для толерування «Іншого» чи ворога.

У повоєнні роки на непідконтрольній радянській владі частині України громади створювали військові кладовища, що були просторами національної пам'яті. Серед похованих на цих некрополях також були комбатанти Першої світової війни, проте в колективній пам'яті вони мали значення насамперед як місця вшанування полеглих у визвольних змаганнях. Якщо відомостей про взаємодію населення з некрополями, створеними з ініціативи імперської влади під час війни, надто мало, – то довкола повоєнних національних цвинтарів існували спільноти пам'яті. Занепад та / або знищення військових кладовищ Великої війни припали переважно на другу половину 20 століття за радянської влади.

3.2. Військові некрополі Першої світової війни в сучасній політиці пам'яті: короткий огляд і рекомендації

Низка чинників – зокрема, руйнування місць, пов'язаних із Першою світовою війною, витіснення пам'яті про неї радянською ідеологією, а також національними наративами, що зі зрозумілих причин зосереджувалися на визвольній боротьбі, яка накладалася на події Великої війни, – призвела до того, що ця сторінка історії опинилася в тіні інших подій і трагедій ХХ століття. Як наслідок, пов'язана з нею спадщина здебільшого залишилася забутою, занедбаною або зруйнованою.

Державна політика пам'яті рідко стосується Першої світової війни – переважно в контексті подальших національно-визвольних змагань. У публічному наративі ця війна якщо присутня, то здебільшого постає як «братовбивча», в якій українці, не маючи власної державності, були змушені воювати за чужі, імперські інтереси. Найбільшу увагу держава приділяє тим постатям і військовим формуванням, які згодом воювали в Українській галицькій чи армії Української Народної Республіки, що є частиною політики вшанування борців за незалежність України у 20 столітті (Верховна Рада України, 2015). Парадоксально, але таким чином державна політика національної пам'яті продовжує дві, на перший погляд, несумісні традиції, що мали місце на території України у 20 столітті: радянську – яка розглядала Велику війну як «імперіалістичну», та притаманну українській громаді у міжвоєнній Польщі – зосереджену на вшануванні борців за незалежність. Такий підхід звужує розуміння впливу і наслідків Першої світової війни. Натомість, як зауважує історик, дослідник повсякдення Великої війни Іван Стичинський, вона залишила по собі значний слід у літературі й мистецтві, військових технологіях і навіть побуті, а також – культурі пам'ятання і вшанування загиблих у воєнних конфліктах (2024). Попри те, що в Україні впродовж останнього десятиліття сформувався помітний наратив про Українську революцію, одним із витоків якої була Перша світова війна, остання не привернула увагу держави і суспільства.

Заходи зі збереження військових некрополів Великої війни впроваджували сусідні з Україною держави, наприклад, Словаччина. У 2014–2018 роках Пряшівське крайове управління пам'яток у співпраці з Управлінням пам'яток Словацької республіки та клубом військової історії «Бескиди» відібрали 59 із 200 військових цвинтарів Першої світової війни на території Словаччини, щоб надати їм статус пам'яток та внести до фонду пам'яток Словацької республіки (Лішка, 2022, с. 79). Поштовхом до цього стало сторіччя від початку Великої війни. Цінність таких некрополів обґрунтовувалася, зокрема, наступним чином: «[...] вони являють собою видатні історичні нерухомі свідчення (символи, пам'ятки), що нагадують про воєнні дії часів Першої світової війни, включаючи їх руйнівні наслідки [...], є цінними документами про різні способи догляду за цими цвинтарями, починаючи з часу їх заснування і до наших днів» (Лішка, 2022, с. 81). Упродовж 2018–2021 років 34 із 59 військових цвинтарів було офіційно визнано пам'ятками (Лішка, 2022, с. 90).

Ситуація з військовими некрополями Першої світової війни як частиною культурної спадщини в Україні ускладнюється тим, що, судячи навіть із цієї дослідницької роботи, значну їх частину було знищено. Наскільки вдалося з'ясувати,

ні на державному рівні, ні в академічному середовищі наразі не існує повного реєстру чи переліку військових цвинтарів Першої світової війни, який би охоплював усю територію України.

Тож логічним першим кроком стало б партнерство держави з науковими та громадськими ініціативами, спрямоване на фіксацію, локалізацію й інвентаризацію некрополів Великої війни, а також на оцінку масштабів втрат цієї спадщини та визначення об'єктів, що збереглися й потребують охорони і догляду. У цьому процесі доцільно також сприяти міжрегіональній взаємодії між державними інституціями, науковцями і краєзнавцями та громадськими товариствами, що працюють зі спадщиною Першої світової війни, для обміну інформацією, напрацюваннями і досвідом.

Потребує змін і трактування військових цвинтарів на рівні законодавства. Збереження місць поховання регулює закон України «Про поховання та похоронну справу» 2004 року в останній редакції від 9 серпня 2024 року. Проте він не містить такого поняття, як військове кладовище, за винятком Національного військового меморіального кладовища, яке створюється для поховання воїнів і воїнок, загиблих у сучасній російсько-українській війні.

Крім збереження, охорони і догляду за некрополями Першої світової війни, що проіснували до нашого часу, постає питання, чи потрібно оприявнювати у просторі пам'ять про знищені військові цвинтарі – особливо ті, які існували в межах міст і були меморіалами? Такі ініціативи мали місце і в Луцьку, й в Ужгороді, де було знищено два військові кладовища, які розглядаються в цій роботі. У 2018 році в Ужгороді було встановлено меморіальний хрест із чорного мармуру неподалік залізничної станції, поруч із якою до 1960-х років існував австро-угорський військовий цвинтар. Як пише Юрій Фатула, це була громадська ініціатива, підтримана місцевою владою. В основі хреста на гранітній дошці поруч із зображенням свічки написано: «Цей хрест встановлено на увічнення пам'яті понад 10-ти тисяч воїнів із 19-ти країн Європи, що склали свої голови в Першій світовій війні та поховані в ужгородській землі в 1914–1918 роках. Від громадян міста Ужгорода. 01.06.2018 р.» (Фатула, 2018, с. 154). У Луцьку в 2013 році питання встановлення пам'ятного знака, який би нагадував про існування військового меморіалу періоду Першої світової війни, підіймали місцеві краєзнавці, проте зустріли спротив з боку дирекції школи, збудованої на місці некрополя (Мазурик, 2016, с. 88).

Рішення щодо оприявлення у публічному просторі пам'яті про знищені військові цвинтарі Першої світової війни, на мою думку, потребує всебічного обговорення на рівні громади та врахування місцевого контексту. Таке рішення не може бути уніфікованим на рівні загальнодержавної політики. Ймовірно, в умовах повномасштабної війни Росії проти України, обмежених ресурсів держави і суспільства, а також з огляду на цілком зрозумілий фокус уваги на меморіалізацію сучасної війни, питання повернення пам'яті про знищену спадщину Першої світової може здатися багатьом спільнотам другорядним і несвоєчасним. Утім, у разі наявності ініціативи до цього питання можна повернутися в майбутньому. У випадку ж розробки проєктів зі встановлення меморіальних знаків на згадку про військові некрополі Великої війни – такі проєкти повинні бути чутливими і до колись похованих людей, і до сучасних жителів, делікатно працювати з міськими чи сільськими просторами, використовувати ненав'язливу меморіальну мову – і текстову, і візуальну, – уникати цвинтарної естетики. Йдеться не про те, щоб оприявнити фрагмент та атмосферу зруйнованого кладовища, яке неможливо відновити, а про те, щоб оприявнити пам'ять і спадщину, пояснити її значення і допомогти в такий спосіб краще зрозуміти минуле.

Знищення військових некрополів означає втрату місць поховання для тисяч загиблих у Великій війні – як з України, так і з інших країн. Україна, на території якої розгорталися бойові дії та розташовувалися ці поховання, могла б відігравати активну роль у відновленні пам'яті про них. Важливим кроком стало б сприяння дослідницькому проєкту, що поєднав би встановлені імена загиблих із конкретними місцями на карті – цвинтарями, де колись були їхні могили. Такий проєкт міг би мати публічноісторичну складову, наприклад, геоінформаційну базу даних, що хоча б віртуально відновило місце поховання людей. Потенційно він міг би бути важливим для нащадків. Також така ініціатива зробила б Україну помітнішою у загальноєвропейському наративі про Першу світову війну. Вона засвідчила б зрілість і відповідальність держави у ставленні до власної складної спадщини.

Увага до військових кладовищ і загалом місць пам'яті Першої світової війни на рівні державної політики пам'яті могла б не лише сприяти кращому розумінню цієї історії та впливу війни на тогочасне українське суспільство, а й осмисленню того, як вона змінила культуру пам'яті і сформувала комеморативні практики, що досі залишаються складовою меморіального ландшафту Європи.

ВИСНОВКИ

Сьогодні меморіальні цвинтарі для поховання воїнів і воїнок, полеглих у воєнних конфліктах і бойових діях, вважаються усталеною й універсальною комеморативною практикою. Проте трохи більше, ніж століття тому, це було не так. «Революція» в культурі пам'яті та поява воєнних некрополів як помітної складової європейського меморіального ландшафту стала одним із незапланованих наслідків Першої світової війни.

Разом із тим, у практиці створення військових цвинтарів у час Великої війни і перші десятиліття після неї було не так багато універсального. Часто це був складний і конфліктний процес, особливості якого варіювалися залежно від країни і контексту. Він відбувався, коли мільйони родин оплакували загиблих: приватна скорбота була «невидимим фундаментом жалоби, на який нашаровувалася публічна комеморація – локальна, національна чи імперська» (Tanović, 2019, с. 21).

На території України військові меморіальні цвинтарі створювалися ще у воєнні роки. Спершу за цим стояли імперські держави, які вели тут бойові дії. Але якщо Австро-Угорщина будувала некрополі вздовж Східного фронту, у Російській імперії комеморація більшою мірою зосереджувалася в тиллових містах, розташованих відносно недалеко від лінії бойових дій. Військові кладовища, створені в Україні, мали і спільні, і відмінні риси між собою та з цією практикою в інших європейських державах. Збудовані австро-угорською владою некрополі були просторами останнього спочинку людей різних національностей і віросповідань, союзників і ворогів. При цьому християнська символіка була виразно присутньою у меморіальній мові. Якщо вздовж Західного фронту військові кладовища були радше цивільними просторами; Австро-Угорщина на Східному фронті подекуди споруджувала на них каплиці – то на братських цвинтарях у тиллових містах Російській імперії будували храми-пам'ятники. В останній – комеморація полеглих у Великій війні була тісно пов'язаною з православною церквою і залишала менше простору для толерування «Іншого» чи ворога.

У міжвоєнний період в Україні виник ще один тип військових поховань – могили тих, хто боровся за постання незалежних національних держав. Ці військові некрополі були осередками пам'яті й комеморації для місцевих громад, в тому числі української. На них також були поховані комбатанти Першої світової війни, але в колективній пам'яті вони мали значення насамперед як місця вшанування полеглих борців за незалежність.

Україна міжвоєнного часу являла собою складний меморіальний ландшафт з огляду на зміну кордонів та урядів, які по-різному трактували спадщину Першої світової війни. Утім, якщо узагальнити, то в міжвоєнний період національні держави Східної та Центральної Європи, що інкорпорували частину українських теренів, зберігали місця пам'яті цього глобального конфлікту. Найбільшого руйнування військові некрополі зазнали вже після Другої світової війни за радянської влади. На це була в тому числі ідеологічна причина: від самого початку більшовики трактували Велику війну як імперіалістичну, тож її спадщина не сприймалася як варта збереження. Проте цілком імовірно, що занепаду і знищенню військових кладовищ Великої війни, створених ще імперською владою, сприяло й те, що вони не стали для місцевих громад повноцінними місцями пам'яті. Проте відомостей про взаємодію спільнот на території України саме з воєнними цвинтарями бракує за винятком епізодичних свідчень – і це одне з завдань дослідження, яке залишається актуальним на майбутнє.

Також ця робота практично не приділяє уваги приватному виміру пам'яті і скорботи в українському контексті Великої війни, дослідження якого у західних суспільствах багато додали до розуміння культури пам'яті у воєнний і повоєнний час.

Разом із тим, зібраний у цьому дослідженні матеріал може бути корисним тим, хто цікавиться або працює з темою меморіалізації насамперед в Україні. А також у частині аналізу та рекомендацій – використовуватися органами влади і місцевого самоврядування для розробки політик і проєктів, спрямованих на збереження спадщини Першої світової війни або відновлення чи оприявлення пам'яті про неї.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ І ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Corbie Communal Cemetery (n.d.). First World War burials. Photograph. *Commonwealth War Graves Commission*
<https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2200/corbie-communal-cemetery/>
2. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Perespa: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27914 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676468>
3. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Perespa: Militärfriedhof. WK1/ALB094/27915 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676475>
4. K.u.k. Kriegspressequartier (26.5.1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27944 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676678>
5. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27945 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676685>
6. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27946 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676692>
7. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27949 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676713>
8. K.u.k. Kriegspressequartier (26.5.1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27950 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa4816347>
9. K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie. WK1/ALB094/27951 POR MAG. *Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung* <http://data.onb.ac.at/rec/baa15676727>

10. K.u.k. Kriegspressequartier (1917). Kapelle im Soldatenfriedhof in Wladimir Wolinsky. Fotografie. WK1/ALB101/30411 POR MAG. Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15703603>
11. Peace Treaty of Versailles. (1919). The World War I Document Archive.
<https://net.lib.byu.edu/~rdh7/wwi/versa/versa5.html>
12. *Národní politika*. (1932, Leden 20). *Sedm tisíc neznámých vojínů*. Národní knihovna České republiky.
<http://kramerius.nkp.cz/kramerius/handle/ABA001/607877>
13. Верховна Рада України. (2015, квітень 9). Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-19#Text>
14. Літопис Червоної калини. (1931). З Товариства Охорони Воєнних Могил. (6), 17–18. Електронний архів визвольного руху.
<https://avr.org.ua/viewDoc/11725>
15. Львів (8.11.2024). Меморіал «Стрілецькі могили» на Янівському кладовищі. Фотографія. *Фото Вікторії Мізерної*.
16. Ужгород (б/д). Військове кладовище біля госпіталю №2. Панорамна листівка. 2586 Fénynyomda és Grafikai Müintézet, Budapest. *Ужгород в старих листівках* <http://ungvar.vox.com.ua/cards/friedhof.jpg>

Література

17. Bazhenova, H. (2024). First World War Memorialization in Ukrainian Lands (Late 1910s to 1930s). In K. S. Jobst, O. Nagornaia, & K. von Lingen (Eds.), *The Great War and the Anthropocene: Empire and Environment, Soldiers and Civilians on the Eastern Front*, 330–358. Brill, Leiden.
18. Becker, A. (2014). Catastrophe vs. Tragedy: Interview by L. Jurgenson & P. Mesnard. *Témoigner. Entre histoire et mémoire*, 118.
<https://journals.openedition.org/temoigner/1094?lang=en>
19. Borghi, M. (2021). On war and memory: First World War memorials and collective memory in Britain, France and Germany. *National Identities*, 23(5), 555–571. <https://doi.org/10.1080/14608944.2020.1860924>

20. Borodziej, W. & Górny, M. (2022). Wars over war memory: East Central Europe, 1918–1989. In B. Dziewanowski-Stefańczyk & J. Winter (Eds.), *A new Europe, 1918–1923: Instability, innovation, recovery*, 194–211. Routledge, London. <https://doi.org/10.4324/9781003266174-18>
21. Briggs, M. A. (2016). Dis/composing the First World War in Britain: Trauma and commemoration in the testimony of Harry Patch, 1998–2008. *History & Memory*, 28(1), 71–109. <https://doi.org/10.2979/histmemo.28.1.71>
22. Court, J. (2017). Picturing history, remembering soldiers: World War I photography between the public and the private. *History & Memory*, 29(1), 72–103. <https://doi.org/10.2979/histmemo.29.1.0072>
23. Foster, A.-M. (2019). “We decided the museum would be the best place for them”: Veterans, families and mementos of the First World War. *History & Memory*, 31(1), 87–117. <https://muse.jhu.edu/pub/3/article/719781>
24. Gillen, N. (2019). *Commemoration of a defeated nation: German cemeteries and memorials of the First World War* (Master’s thesis). University of Calgary, Calgary. <http://hdl.handle.net/1880/110256>
25. Górny, M. (2016). Our war? Eastern Europe’s experience and memory of the Great War. In E. Wolfrum, O. Triebel, C. Arendes, A. Siebold, & J. Duyster Borredà (Eds.), *European commemoration: Locating World War I*, 103–112. Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart.
26. Hausmann, G. (2021). The political cult of the dead in Ukraine: An introduction. In G. Hausmann & I. Sklokina (Eds.), *The political cult of the dead in Ukraine: Traditions and dimensions from the First World War to today*, 9–27. Brill | V&R unipress, Göttingen.
27. Irwin-Zarecka, I. (1994). *Frames of remembrance: The dynamics of collective memory*. Transaction Publishers, New Brunswick-London.
28. Karpinska, G. E. (2018). At a war cemetery: Traces and practices of commemoration. *Traditiones*, 47(1), 115–133. <https://doi.org/10.3986/Traditio2018470106>
29. Laqueur, T. (2013, November 22). *Empires of the dead: How one man's vision led to the creation of WWI's war graves by David Crane* – review. The Guardian.

<https://www.theguardian.com/books/2013/nov/22/empires-dead-vision-da-vid-crane-review>

30. Mosse, G. L. (1990). *Fallen soldiers: Reshaping the memory of the World Wars*. Oxford University Press, Oxford.
31. Nora, P. (1989). Between memory and history: Les lieux de mémoire. *Representations*, 26, 7–24. <https://www.jstor.org/stable/2928520>
32. Pritzker Military Museum and Library. (n.d.). *World War I American Cemeteries in Europe*.
<https://www.pritzkermilitary.org/explore/museum/past-exhibits/lest-we-forget-doughboys-sammies-and-sailors-great-war/world-war-i-american-cemeteries-europe>
33. Roper, M. & Duffett, R. (2018). Family legacies in the centenary: Motives for First World War commemoration among British and German descendants. *History & Memory*, 30(1), 76–115. <https://doi.org/10.2979/histmemo.30.1.04>
34. Tanović, S. (2019). *Designing memory: The architecture of commemoration in Europe, 1914 to the present*. Cambridge University Press, New York.
35. Vance, J.F. (1997). *Death so noble: Memory, meaning, and the First World War*. UBC Press, Vancouver.
36. Winter, J. (1998). *Sites of memory, sites of mourning. The Great War in European cultural history* (Canto edition). Cambridge University Press, New York.
37. Winter, J. (2010). Sites of memory. In *Memory: Histories, Theories, Debates*, 312–324. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt1c999bq.25>
38. Wintle, M. (2002). Europe on parade: The First World War and the changing visual representations of the continent in the twentieth century. In M. Spiering & M. Wintle (Eds.), *Ideas of Europe since 1914: The legacy of the First World War*, 105–129. Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, Hampshire, and New York.
39. Young, J. E. (1999). *Memory and counter-memory: Constructions of memory: On monuments old and new*. Harvard Design Magazine. <https://www.harvarddesignmagazine.org/articles/memory-and-counter-memory/#ref-3>

40. Гаврилюк, С. В. (2022). Заходи з вивчення та збереження військових некрополів у Волинській області (1991–2021 рр.). *Велика Волинь: Матеріали регіональної науково-краєзнавчої конференції «Краєзнавство рідного краю: історія та сьогодення»*, 63, 264–273. Житомир.
<https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/22556>
41. Гулько, Г. (2016). Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищанський плацдарм. *Матеріали міжнародної наукової конференції «Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі»*, 121–128. Маневичі.
42. Гулько, Г. & Якименко, М. (2017). Маловідома сторінка історії Першої світової війни на Волині. *Літопис Волині*, 17, 46–48. Луцьк.
43. Жванко, Л. (2023, грудень 20). *Ветерани й Українська Держава*. Локальна історія.
<https://localhistory.org.ua/texts/statti/veterani-i-ukrayinska-derzhava/>
44. Козак, О. (2016, березень 24). *Організація меморіальної справи на території Східної Галичини та Львівського воєводства із 1914 до 1939 року*. Меморіально-пошуковий центр «Доля».
<https://dolya.lviv.ua/orhanizatsiya-memorialnoji-spravy-na-terytoriji-shidnoj-i-halychyny-ta-lvivskoho-vojevodstva-iz-1914-do-1939-roku/>
45. Кудряченко, А. І. (заг. ред.), Солошенко, В. В. (відп. ред., упоряд.), Врадій, О. С. (ред.), & Ілюк, Т. В. (ред.). (2015). *Перша світова війна: історичні долі держав і народів (до 100-річчя від початку Першої світової війни): Збірник наукових праць*. Інститут всесвітньої історії НАН України, Київ.
46. Куцевич, В. (2015). Київські пам'ятки архітектури в історії України. *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, 41, 116–123.
<https://repository.knuba.edu.ua/server/api/core/bitstreams/513a8629-980a-4bac-b8ef-c0763be198b3/content>
47. Липовецький, С. (2024). Найпопулярніша справа краю. *Локальна історія*, 72(10), 42–47.
48. Лішка, А. (2022). Процес оголошення військових кладовищ часів Першої світової війни з території Північно-Східної Словаччини національними культурними пам'ятками. У С. Адамович (ред.), *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*, 78–92. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
49. Мазурик, Ю. (2016). Втрачені військові некрополі часів Першої світової війни у Луцьку по вулиці Володимирській і проспекту Перемоги (за

- матеріалами фондів Державного архіву Волинської області). У Г. Бондаренко, А. Силюк, & П. Хомич (упоряд.), *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі: Науковий збірник*, 58, 83–89. Луцьк.
50. Нагорняк, М. (2022). Угорські військові поховання Першої світової війни на Прикарпатті. У С. Адамович (ред.), *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*, 106–108. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
 51. Проценко, Л. (1995). *Історія київського некрополя*. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Київ.
 52. Реєнт, О. (упоряд.). (2014). *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 1: Історичні нариси*. КЛІО, Київ.
 53. Салук, В. (упоряд.). (2020). *Боротьба за українську державність 1917–1921 рр. на Тернопільщині: місця пам'яті*. «Підручники і посібники», Тернопіль.
 54. Смолій, В. (голова ред.) та ін. (2015). *Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень*. КЛІО, Київ.
 55. Стичинський, І. (2024, серпень 1). *Незнаний спадок Першої світової війни* [Подкаст епізод]. У Подкаст(на)пам'ять (епізод 8). YouTube <https://www.youtube.com/watch?v=9j1SHM0sY5c>
 56. Тимків, В. (2022). Нищення радянською владою військових поховань та пам'ятних місць Першої світової війни як приклад руйнування національної пам'яті українців. У С. Адамович (ред.), *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*, 130–134. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
 57. Третьякова, О. (2022). Військові поховання як один із наслідків Великої війни. У С. Адамович (ред.), *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*, 135–139. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.
 58. Фатула, Ю. (2018). *“Неси мамці жалість мою...” Закарпатці у Першій світовій війні*. ТДВ «Патент», Ужгород.
 59. Харчук, Х. (2011). Військові поховання на Янівському цвинтарі у Львові. *Воєнна історія*, 57(3), 51–55.
 60. Шутяк, А. (2022). Білі хрести Калуша. У С. Адамович (ред.), *Українсько-словацькі військові підрозділи австро-угорської армії у Великій війні: на шляху до незалежності*, 157–162. Лілея-НВ, Івано-Франківськ.

61. Адаменко, Д. (2012, декабрь 20). *Императорская и королевская Военная пресс-служба. Австрия-Венгрия.*
<https://www.ah.org.ua/kriegspressequartier>
62. Адаменко, Д. & Ярош, О. (2006). *Императорский и королевский военный мундир: 1914 год.* Киев.

ДОДАТКИ

Додаток 1.

Corbie Communal Cemetery (n.d.). First World War burials. Photograph.

Commonwealth War Graves Commission

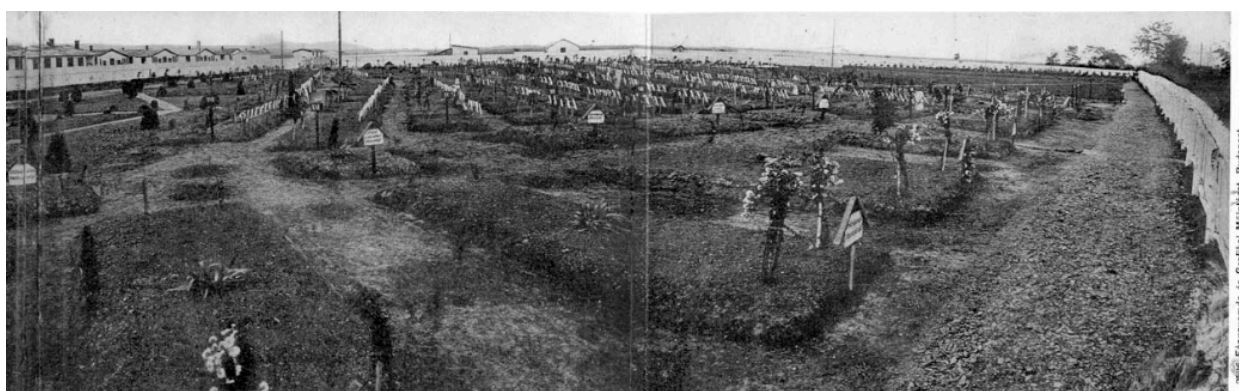
<https://www.cwgc.org/visit-us/find-cemeteries-memorials/cemetery-details/2200/corbie-communal-cemetery/>

Додаток 2.

Ужгород (б/д). Військове кладовище біля госпіталю №2. Панорамна листівка. 2586
Fénynyomda és Grafikai Műintézet, Budapest.

Ужгород в старих листівках <http://ungvar.vox.com.ua/cards/friedhof.jpg>

Додаток 3.

K.u.k. Kriegspressequartier (26.5.1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27944 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung

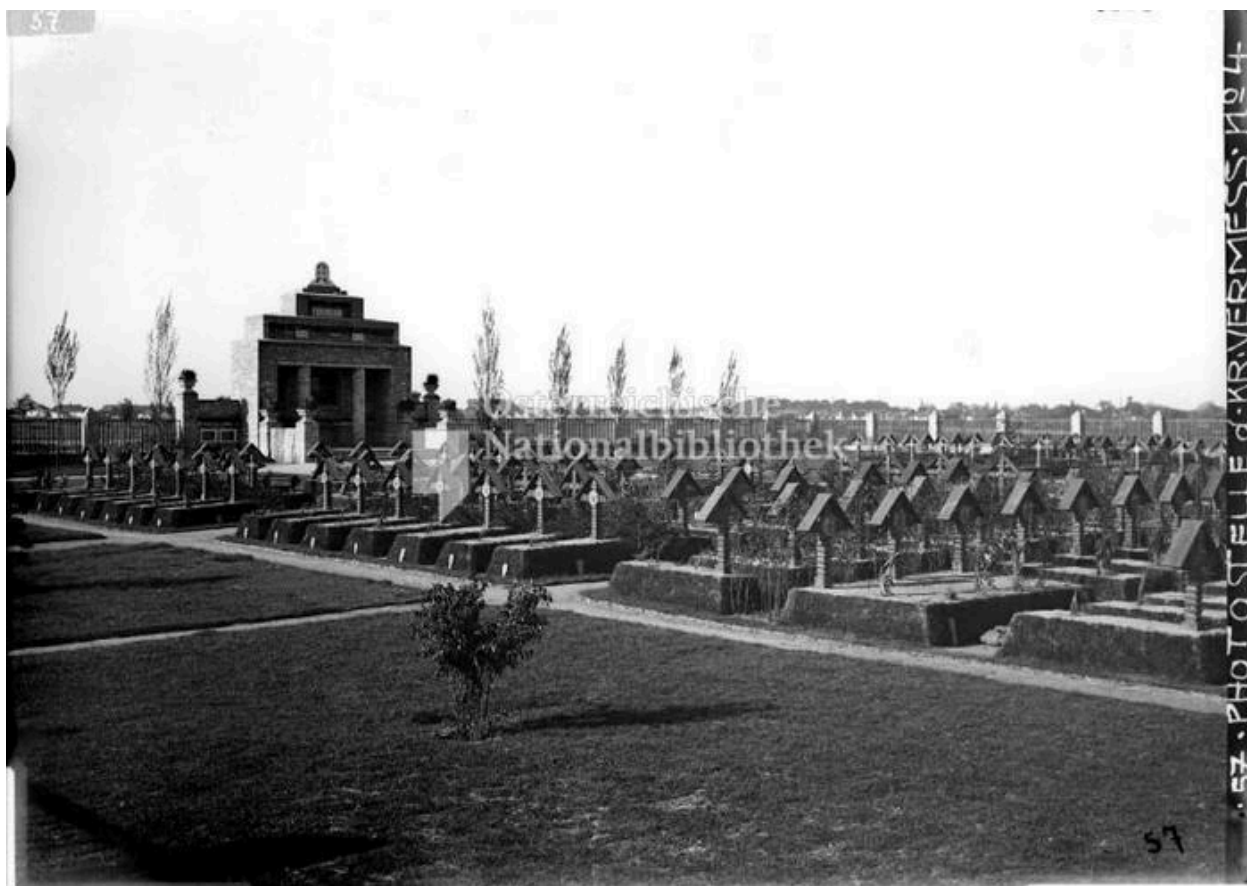
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676678>

Додаток 4.

K.u.k. Kriegspressequartier (26.5.1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27950 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa4816347>

Додаток 5.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27949 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676713>

Додаток 6.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27951 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676727>

Додаток 7.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27945 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676685>

Додаток 8.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Luck: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27946 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676692>

Додаток 9.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Perespa: Militärfriedhof. Fotografie.
WK1/ALB094/27914 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676468>

Додаток 10.

K.u.k. Kriegspressequartier (1916). Perespa: Militärfriedhof. WK1/ALB094/27915
POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung

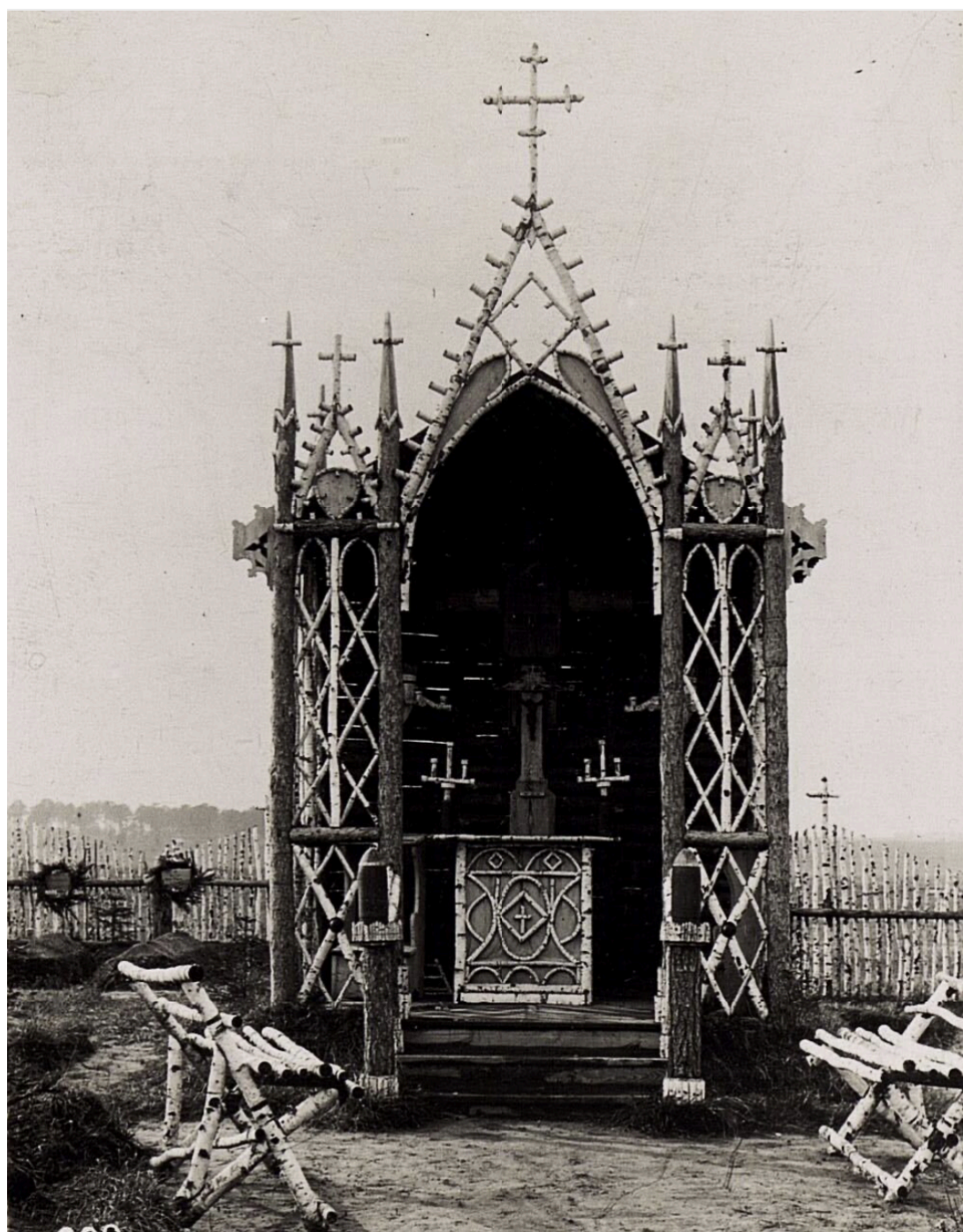
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15676475>

Додаток 11.

K.u.k. Kriegspressequartier (1917). Kapelle im Soldatenfriedhof in Wladimir Wolinsky. Fotografie. WK1/ALB101/30411 POR MAG.

Österreichische Nationalbibliothek Bildarchiv und Grafiksammlung
<http://data.onb.ac.at/rec/baa15703603>

Додаток 12.

Львів (8.11.2024). Меморіал «Стрілецькі могили» на Янівському кладовищі.
Фотографія.

Фото Вікторії Мізерної

